

PEDAGOGICZNA
BIBLIOTEKA
WOJEWÓDZKA
Gdańsk
Waty Jagiellońskie
24

58521

IE
I KLASYCZNEGO

HANNIBAL

NA PODSTAWIE LIWIUSZA
I INNYCH PISARZY STAROŻYTNYCH

115

PANSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
WE LWOWIE

95

HANNIBAL

chr 115

1829

TEKSTY ŁACIŃSKIE

DLA II KLASY

LICEUM HUMANISTYCZNEGO I KLASYCZNEGO

POD REDAKCJĄ

KAROLA DĄBROWSKIEGO i MARIANA GOLIASA

Nr 2

HANNIBAL

NA PODSTAWIE LIWIUSZA
I INNYCH PISARZY STAROŻYTNYCH

OPRACOWAŁ

WŁADYSŁAW CHODACZEK

PROF. DR. HANNA
KONKWIĆCZAK
KATEDRA HISTORII
POLSKIEJ

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄZEK SZKOLNYCH WE LWOWIE

1 9 3 8

HANNIBAL

NA PODSTAWIE LIWIUSZA
I INNYCH PISARZY STAROŻYTNYCH

OPRACOWAŁ

WŁADYSŁAW CHODACZEK

Wr 115

J. Kociński (nr 15)

EGZEMPLARZ OKAZOWY
DLA P. PROFESORA

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH WE LWOWIE

1 9 3 8

K. 3425/72

58521

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

EXEMPLARS OKAZOWY
D. F. PROJEKT

38387

Złożono i odbito

W Drukarni L. Wisniewskiego we Lwowie, ul. Ossolińskich 16
pod zarządem Klemensa Preidla

SPIS RZECZY

WSTĘP

	str.
1. Liwiusz i jego dzieło	7
2. Inni dziejopisarze, z których dzieł wyjątki zawiera podręcznik	10

HANNIBAL

TEKSTY ŁACIŃSKIE

I. Charakterystyka młodego Hannibala (Liwiusz, XXI, 4)	15
II. Przeprowadzenie Hannibala przez Alpy (Liwiusz, XXI, 34—38)	16
1. Zasadzka górali alpejskich na armię Hannibala (Liwiusz, XXI, 34 i 35)	16
2. Ze szczytu Alp pokazuje Hannibal żołnierzom swoim Italię, bliski kres ich trudów (Liwiusz, XXI, 35)	17
3. Nadludzkie trudności w czasie schodzenia ze szczytu Alp (Liwiusz, XXI, 36)	18
4. Hannibal rozrywa skałę octem (Liwiusz, XXI, 37)	19
III. Mowa Hannibala do żołnierzy przed bitwą nad Tici- nem (Liwiusz, XXI, 42—44)	20
IV. Bitwa pod Kannami (Liwiusz, XXII, 44—51)	24
1. Niezgoda konsulów (Liwiusz, XXII, 44)	24
2. Pozycja bojowa Rzymian (Liwiusz, XXII, 45)	26
3. Pozycja bojowa Hannibala (Liwiusz, XXII, 46)	27
4. Bitwa na prawym skrzydle Rzymian (Liwiusz, XXII, 47)	28
5. Bitwa na lewym skrzydle Rzymian (Liwiusz, XXII, 48)	29
6. Klęska Rzymian i śmierć konsula (Liwiusz, XXII, 48 (c. d.) i 49)	30

	str.
V. Kapua stała się dla Hannibala Kannami (Florus, Epitomae, I 22, 21—26)	32
VI. Hannibal ad portas (Liwiusz, XXIV, 9—10)	32
VII. Zmierzch i upadek potęgi Hannibala (Florus, Epitomae, I 22, 53—61)	35
VIII. Hannibal opuszcza Italię (Liwiusz, XXX, 20)	36
IX. Ucieczka Hannibala z Kartaginy (Iustinus, XXXI, 2)	37
X. Hannibal doradcą wojennym Antiocha Wielkiego; opinia jego o Rzymianach (Iustinus, XXXI, 3 i 5)	38
XI. Dalsza tułaczka Hannibala (Iustinus, XXXII, 4)	39
XII. Śmierć Hannibala (Liwiusz, XXXIX, 51)	40
XIII. Bitwa pod Grunwaldem (Długosz, XI, str. 53 i nast. i 62 Przeździecki)	41
1. Pierwsze uderzenie na siebie wojsk	41
2. Pościg pobitych Krzyżaków; liczba jeńców i poległych	43

UZUPEŁNIENIA

I. Łańcuch zwycięstw Hannibala (Florus, Epitomae, I, 22, 10—15; przełożył Wł. Chodaczek)	44
II. Bitwa nad jeziorem Trazymeńskim. (Liwiusz, XXII, 4—5; przełożył H. Sienkiewicz, Legiony, str. 284/6)	45
III. Osaczony w wąwozie Hannibal ratuje się podstępem. (Plutarch, Fab. Maksimus 6; przekład F. N. Golańskiego zrewidował T. Sinko)	47

Objaśnienia

Słownik imion własnych

SPIS RYCIN

1. Idealne popiersie Hannibala (Neapol, Museo Nazionale)	6
2. Kodeksy Liwiusza (F. Ehrle et P. Liebaert, Specimina codicum Latinorum, Bonn)	14
3. Plan bitwy pod Kannami (M. Gottschald, Hannibal, Lipsk)	25
4. Mapa Italii (A. Zingerle, T. Livii ab U. c., Wiedeń-Lipsk)	36

Popiersie Hannibala.

WSTĘP

1. Liwiusz i jego dzieło.

Titus Livius urodził się w Patavium, dzisiejszej Padwie, w r. 59 przed Chr. i umarł tamże w r. 17 po Chr. W Padwie w Museo Civico przechowują po dziś dzień jego kamień nagrobkowy z napisem: „T. Livius. C. F. Sibi. Et. Suis ¹⁾“. Przeważną część życia Liwiusz spędził w rodzinnym mieście, ale przebywał także w Rzymie. Nie brał on czynnego udziału w życiu politycznym jako zamilowany teoretyk. Choć był on zapatrywan konserwatywno-republikańskich, nie mąciło to wcale jego zażyłego stosunku z cesarzem Augustem. W młodości Liwiusz pisywał drobne utwory retoryczne i filozoficzne, ale około 30-go roku życia oddał się on wyłącznie pisaniu swego dzieła, które sam nazywa *Annales*, jakkolwiek miało ono właściwy tytuł: *Ab Urbe condita libri CXLII*. W tych 142 księgach Liwiusz przedstawia dzieje rzymskie od przybycia Eneasza do Italii aż do śmierci Druzusa, tj. do r. 9 po Chr. Z tego ogromnego dzieła, podzielonego na dekady, zachowała się zaledwie $\frac{1}{4}$ część, tj. 35 ksiąg, obejmująca pierwszą dekadę

---

¹⁾ Titus Livius, syn Gajusa, sobie i swoim (dom. ten kamień położył).

(ks. 1—10), trzecią (ks. 21—30), czwartą (ks. 31—40) i pół piątej (ks. 41—45); z reszty dzieła zachowały się tylko fragmenty oraz późniejsze krótkie streszczenia, zwane *Periochae*. Najpiękniejszą partią zachowanej części dzieła jest opis drugiej wojny punickiej, zawarty w 3-ej dekadzie.

Konserwatywni Rzymianie, w ustawicznych walkach zewnętrznych i sporach wewnętrznych rozszerzający i gruntujący swoje państwo, długo nie zdradzali zmysłu dla historii. W najdawniejszych bowiem czasach, jak mówi Salustiusz (*Bellum Catilinae*, 8), „Rzymianin wolał działać, niż mówić, wolał, aby inni chwalili jego dzielne czyny, aniżeli, aby sam miał opowiadać o czynach innych“. To też zapiski roczne (*annales*) najwyższych kapłanów (*pontifices maximi*), zawierające notowane systemem kalendarzowym święta, nazwiska urzędników, niezwykle zdarzenia, jak np. zaćmienia słońca i księżyca, znaki złowróżebne (*prodigia*) itp. miały charakter raczej sakralny, niż dziejopisarski. Z czasem jednak na wzór tej kroniki miejskiej zaczęli pierwsi annaliści pisać po grecku, jak u nas w wiekach średnich po łacinie, pierwsze kroniki historyczne państwa rzymskiego. Dopiero Kato Starszy wprowadził do kronikarstwa język łaciński. Annaliści ci nie byli jednak badaczami dziejów, byli oni raczej tylko opowiadaczami i tłumaczami racjonalistycznymi starożytnych legend i bajek. Liwiusz zebrał ten ogromny materiał annalistyczny w jedną wielką całość orga-

niczną, oświecił go krytycznie, przedstawił zdarzenia historyczne pragmatycznie, choć i on sam nie był jeszcze zupełnie metodycznym historykiem, jak np. grecki historyk Tucydides lub Polybius albo rzymski Tacyt (I—II w. po Chr.). Nie chodziło bowiem Liwiuszowi o mozolne docieranie do prawdy historycznej, choć do niej dążył, o drobiazgową analizowanie źródeł, ale chciał on przede wszystkim w sposób artystyczny, odpowiadający wymogom jego czasów, przedstawić, jak sam powiada, upadającemu moralnie pokoleniu, dla jego podniesienia, dzielność i cnoty dawnych Rzymian.

Wartość tedy dzieła Liwiusza polega głównie na jego gorącym patriotyzmie, głębokim uczuciu religijnym i moralnym, słowem na owym idealizmie romantycznym epoki augustowskiej, który równocześnie w poezji wyrażał Wergiliusz.

Pięknej treści dzieła Liwiusza odpowiada piękny jego styl i język. Jest on często poetyczny, zabarwiony lekko retoryką, archaizmami i wyrażeniami języka potocznego ludzi wykształconych. Szczególny urok posiadają mowy, których zachowało się wiele.

U nas cieszył się Liwiusz pewnym zainteresowaniem. W wiekach średnich był on w Polsce nieznan. Dopiero w w. XV Długosz sprowadził z Węgier egzemplarz upragnionego historyka rzymskiego, pod wpływem którego napisał on swoją sławną *Kronikę Polski*. Później wpływ niektórych wyrażen i pomysłów Patawińczyka spotykamy u Orzechowskiego, Ł. Górnickiego, P. Potockiego i innych. Dokładniej

znał Liwiusza hetman Jan Zamojski, uczeń padewskiego uniwersytetu, jako też polski filolog sławy europejskiej w XVI w., Andrzej Patrycy Nidecki, który napisał uwagi naukowe do dzieła Liwiusza. W w. XVII interesują się Liwiuszem: Samuel ze Skrzypny Twardowski, Wacław Potocki i Maciej Kazimierz Sarbiewski. W w. XVIII, mniej interesującym się kulturą klasyczną, maleje jeszcze bardziej zainteresowanie się Liwiuszem. Dopiero romantycy zwracają się częściej ku pokrewnemu sobie duchem pisarzowi rzymskiemu. W w. XIX spotykamy sporo reminiscencyj z Liwiusza w dziełach H. Sienkiewicza, któremu zawdzięczamy także prześliczny przekład bitwy nad jeziorem Trazymeńskim.

Niestety nie posiadamy zupełnego przekładu Liwiusza na język polski. Najwięcej ksiąg, bo aż do 24-ej, przełożył Józef Maksymilian Ossoliński. Przekład jego w 3 tomach pt. Tytu Liwiusza Dzieje Rzymskie wyszedł we Lwowie w 25 lat po śmierci autora przekładu w r. 1850.

Obszerniejsza charakterystyka Liwiusza i jego dzieła znajduje się w VI tomie literatury rzymskiej K. Morawskiego, Kraków 1919, str. 4—17.

2. Inni dziejopisarze, z których dzieł wyjątki zawiera podręcznik.

a) Jan Długosz (1415—1480), Małopoleśianin, największy pisarz polski XV w., był jednym z najznakomitszych kronikarzy europejskich swojej

epoki. Był on kanonikiem krakowskim, sekretarzem kardynała Zbigniewa Oleśnickiego, nauczycielem i wychowawcą synów króla Kazimierza Jagiellończyka, pod koniec zaś życia arcybiskupem lwowskim. Za namową przyjaciela swego, kardynała Zbigniewa Oleśnickiego, napisał on kronikę Polski w 12 księgach, której tytuł brzmiał: *Annales seu cronice inclyti regni Poloniae*. Kronika ta zawiera w pierwszej księdze geografię i bajeczne czasy historii Polski, w następnych ośmiu dzieje Polski do czasów Jagiellonów, trzy księgi ostatnie okres rządów Jagiellonów aż do śmierci autora. Długosz, który odznaczał się głęboką religijnością i gorącą miłością ojczyzny, która w wiekach średnich, nastrojonych kosmopolitycznie, była rzadkością, napisał swoją kronikę w celu, aby nie tylko przekazać potomności sławne czyny narodu polskiego, ale także, aby pouczyć współczesnych i potomnych, jak należy rządzić państwem. Długosz oparł się na obfitych źródłach historycznych nie tylko polskich, ale także niemieckich i ruskich, które zużytkował w sposób, jak na owe czasy oczywiście, krytyczny. Wzorując się zaś na ukochanym Liwiuszu, starał się on przedstawić zjawiska dziejowe pragmatycznie. Przez ten więc krytycyzm i pragmatyzm kronika Długosza przewyższyła kroniki średniowieczne i zbliżyła się do dzieł prawdziwie historycznych. Z powodu zaś obszernego i szczegółowego przedstawienia faktów historycznych stanowi kronika Długosza najlepsze źródło znajomości średniowiecznych dziejów Polski.

Styl kroniki przeważnie żywy, choć czasem monotony i rozwlekły, nieraz zbyt patetyczny. Język łaciński tego dzieła daleko lepszy od języka kronik średniowiecznych.

Te zalety kroniki Długosza sprawiły, że dopiero po 300-tu latach przewyższył ją biskup smoleński, Adam Naruszewicz, swoją *Historią narodu polskiego*.

b) *Annius Florus*, rodem z Afryki, poeta, retor i historyk, żył w II w. po Chr., przeważnie za cesarza Hadriana i na dworze Hadriana. Napisał on szkic historii rzymskiej, a raczej wojen rzymskich, który w rękopisach nosi nieautentyczny prawdopodobnie tytuł: *Epitoma de T. Livio*. W skorowidzu tym historycznym autor przedstawia dzieje Rzymu od jego założenia aż do czasów cesarza Augusta w sposób retoryczny, właściwy pisarzom, pochodzącym z Afryki. Przewodnią ideą autora jest pochwała owej *virtus Romana* i jej przedstawicieli, przez którą Rzym zdobył panowanie nad światem.

Autor korzystał wiele ze streszczeń dzieła *Liwiusza* jako też czasem z oryginału.

c) *M. Iunianus Iustinus* żył w II w. po Chr. Napisał on wyciąg (*Epitomae*) z dzieła *Pompeiusa Trogusa* z czasów *Liwiusza* pt. „*Historiae Philippicae*“, które było wielką historią powszechną, obejmującą 44 księgi.

d) *Plutarch* z *Cheronei* w *Beocji* (46—120 po Chr.), Grek zaprzyjaźniony z znakomitymi Rzy-

mianami, obdarzony godnością konsula przez cesarza Trajana, mianowany zarządcą (procurator) Grecji przez Hadriana, był niezwykle płodnym pisarzem, napisał bowiem przeszło 200 dzieł, z których zachowała się ledwie połowa. Zajmował się on przeważnie filozofią i historią. Do najpopularniejszych pism jego należą „Żywoty“ wielkich mężów, zwane „Vitae Parallelae“ dlatego, ponieważ zestawiał on parami, w celu porównania, jednego Greka z jednym Rzymianinem, a więc np. Demostenesa z Ciceronem, Aleksandra z Cezarem itp. Główny nacisk kładł on na psychologiczną charakterystykę swoich bohaterów, których polecał do naśladowania współczesnym. Był on głównym pośrednikiem i łącznikiem kultury grecko-rzymskiej.

MENTASEDETIAMAN
 BUSIATIGNADAKMOTOS
 PERKIONIKETFLAMMA
 LATEFUNDIPUMUSTEKRO
 KEMETIAMMAIORKEMQUA
 PERKULUMFACERETITA
 QUEETQUICEXTRAURBEM
 ERANTKODANOKUMTU

Kodeks Liwiusza z V w.

TITILIVIIPATAVINI HISTORIOGRAPHI ABVRBE CONDITA DEBEL
 LO MACEDONICO LIBER VIII EXPLICIT INCIPIT VIII FELICITER

MARE HECCROMEAGVNTVR CONSVLES am
 bo. in liguribus regebant bellum. is hostis
 uelut natus ad continendam pinter ualla
 belloꝝ romanis militarem disciplinam erat.
 nec alia puincia militem magis ad uirtutem
 acuebat. Nam asia & amenitate urbium & copia terrestrium
 maritimarūq; rerū & molliti a hostium regisq; opibus ditiores
 q̄ fortiores exercitus faciebat. p̄cipue sub impium eñ. manlu
 solute ac negligenter habiti sunt. itaq; asperius paulo iter in
 threcia & exercitator hostis magna clade uol castigauit in

Kodeks Liwiusza z XV w.

TEKSTY ŁACIŃSKIE

I. Charakterystyka młodego Hannibala.

4. Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem redditum sibi veteres milites credere, eundem vigorem in vultu vimque in oculis, habitum oris lineamentaue intueri. Dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. Numquam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilis fuit. Itaque haud facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere. Plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. Nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora: id, quod gerendis rebus superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque silentio accersita; multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem inter custodias stationesque militum conspexerunt. Ves-

titus nihil inter aequales excellens; arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque idem longe primus erat; princeps in proelium ibat, ultimus conserito proelio excedebat. Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus, nullum ius iurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

II. Przeprawa Hannibala przez Alpy.

1. Zasadzka górali alpejskich na armię Hannibala.

34. Primum agmen elephantum et equites erant; ipse post cum robore peditum circumspectans sollicitusque ad omnia incedebat. Ubi in angustiorem viam et parte altera subiectam iugo insuper imminente ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte, ab tergo coorti comminus, eminus petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt. Maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa peditum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ventum est. Nam dum cunctatur Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab tergo auxilii reliquum erat, occursantes per obliqua montani interrupto medio agmine viam insedere;

noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

35. Postero die iam segnius intercursantibus barbaris iunctae copiae, saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum quam hominum pernicie, superatus. Inde montani pauciores iam et latrocinii magis quam belli more concursabant modo in primum modo in novissimum agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morative aliquam occasionem fecissent. Elephanti sicut per artas, praecipites vias magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacumque incederent, quia insuetis adeundi propius metus erat, agmen praebebant.

2. Ze szczytu Alp pokazuje Hannibal żołnierzom swoim Italię, bliski kres ich trudów.

35. (c. d.) Nono die in iugum Alpium perventum est per invia pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus iter faciebant. Biduum in iugo stativa habita, fessisque labore ac pugnando quies data militibus; iumenta quoque aliquot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenere. Fessis taedio tot malorum nivis etiam casus occidente iam sidere Vergiliarum ingentem terrorem adiecit. Per omnia nive oppleta cum signis prima luce motis segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa Hannibal in promunturio quodam, unde longe ac late prospectus erat,

consistere iussis militibus Italiam ostentat subiec-
 tosque Alpibus montibus Circumpadanos campos,
 moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo
 sed etiam urbis Romanae; cetera plana, proclivia
 5 fore; uno aut summum altero proelio arcem et cap-
 ut Italiae in manu ac potestate habituros.

Procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hosti-
 bus quidem praeter parva furta per occasionem
 temptantibus. Ceterum iter multo, quam in ascensu
 10 fuerat, ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora
 ita arrectiora sunt, difficilium fuit. Omnis enim ferme
 via praeceps, angusta, lubrica erat, ut neque susti-
 nere se a lapsu possent nec, qui paulum titubassent,
 haerere adfixi vestigio suo, aliique super alios et
 15 iumenta in homines occiderent.

3. Nadludzkie trudności w czasie schodzenia ze szczytu Alp.

36. Ventum deinde ad multo angustiore rupem
 atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles temp-
 tabundus manibusque retinens virgulta ac stirpes
 circa eminentes demittere sese posset. Natura locus
 20 iam ante praeceps recenti lapsu terrae in pedum
 mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi cum
 velut ad finem viae equites constitissent, miranti
 Hannibali, quae res moraretur agmen, nuntiatur
 rupem inviam esse. Digressus deinde ipse ad locum
 25 visendum. Haud dubia res visa, quin per invia circa
 nec trita antea quamvis longo ambitu circumduce-
 ret agmen. Ea vero via inexcusable fuit; nam
 cum super veterem nivem intactam nova modicae

altitudinis esset, molli nec praealtae facile pedes
 ingredientium insistebant; ut vero tot hominum
 iumentorumque incessu dilapsa est, per nudam in-
 fra glaciem fluentemque tabem liquescentis nivis
 ingrediebantur. Taetra ibi luctatio erat lubrica gla- 5
 cie non recipiente vestigium et in prono citius pedes
 fallente, ut, seu manibus in adsurgendo seu genu se
 adiuvisent, ipsis adminiculis prolapsis iterum cor-
 ruerent; nec stirpes circa radicesve, ad quas pede
 aut manu quisquam eniti posset, erant: ita in levi 10
 tantum glacie tabidaque nive volutabantur. Iumenta
 secabant interdum etiam infimam ingredientia ni-
 vem et prolapsa iactandis gravius in conitendo un-
 gulis penitus perfringebant, ut pleraque velut pe-
 dica capta haerent in dura et alte concreta glacie. 15

4. Hannibal rozrywa skałę octem.

37. Tandem nequiquam iumentis atque homini-
 bus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id
 ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque
 egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per
 quam unam via esse poterat, milites ducti; cum 20
 caedendum esset saxum, arboribus circa immanibus
 deiectis detruncatisque struem ingentem lignorum
 faciunt eamque, cum et vis venti apta faciendo
 igni coorta esset, succendunt ardentiaque saxa
 infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incen- 25
 dio rupem ferro pandunt molliuntque anfractibus
 modicis clivos, ut non iumenta solum, sed elephanti
 etiam deduci possent. Quadriduum circa rupem
 consumptum iumentis prope fame absumptis; nuda

enim fere cacumina sunt et, si quid est pabuli, ob-
 ruunt nives. Inferiora valles apricosque quosdam
 colles habent rivosque prope silvas et iam humano
 cultu digniora loca. Ibi iumenta in pabulum missa,
 5 et quies muniendo fessis hominibus data. Triduo
 inde ad planum descensum iam et locis mollioribus
 et accolarum ingeniis.

38. Hoc maxime modo in Italiam perventum est,
 quinto mense a Karthagine Nova, ut quidam aucto-
 10 res sunt, quinto decimo die Alpibus superatis. Quan-
 tae copiae transgresso in Italiam Hannibali fuerint,
 nequaquam inter auctores constat. Qui plurimum,
 centum milia peditum, viginti equitum fuisse scri-
 bunt; qui minimum, viginti milia peditum, sex
 15 equitum.

III. Mowa Hannibala do żołnierzy przed bitwą nad Ticinem.

42. Hannibal rebus prius quam verbis adhortan-
 dos milites ratus circumdato ad spectaculum exer-
 citu captivos montanos victos in medio statuit ar-
 misque Gallicis ante pedes eorum proiectis inter-
 20 rogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis levaretur
 armaque et equum victor acciperet, decertare
 ferro vellet. Cum ad unum omnes ferrum pugnam-
 que poscerent et deiecta in id sors esset, se quisque
 eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret;
 25 cuiusque sors exciderat, alacer inter gratulantes
 gaudio exultans cum sui moris tripudiis arma rap-
 tim capiebat. Ubi vero dimicarent, is habitus ani-

morum non inter eiusdem modo condicionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut non vincientium magis quam bene morientium fortuna laudaretur.

43. Cum sic aliquot spectatis paribus adfectos 5
 dimisisset, contione inde advocata ita apud eos locutus fertur: „Si, quem animum in alienae sortis exemplo paulo ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, milites; neque enim spectaculum modo illud, sed quaedam 10
 veluti imago vestrae condicionis erat. Ac nescio an maiora vincula maioresque necessitates vobis quam captivis vestris fortuna circumdederit: dextra laevaue duo maria claudunt nullam ne ad effugium quidem navem habentes, circa Padus amnis maior 15
 ac violentior Rhodano, ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitae. Hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum hosti occurristis. Et eadem fortuna, quae necessitatem pugnandi imposuit, praemia vobis ea victoribus pro- 20
 ponit, quibus ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus nostris ereptas nostra virtute reciperaturi essemus, satis tamen ampla pretia essent; nunc quidquid Romani tot triumphis partum 25
 congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite dum, diis bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consecrando nullum emolumentum tot 30
 laborum periculorumque vestrorum vidistis; tem-

pus est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna operae pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit.

Nec quam magni nominis bellum est, tam difficilem existimaritis victoriam fore. Saepe et contemptus hostis cruentum certamen edidit et incliti populi regesque perlevi momento victi sunt. Nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam, ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot ferocissimos Hispaniae et Galliae populos vincentes huc pervenistis; pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa aestate caeso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ignorantique ducem. An me in praetorio patris, clarissimi imperatoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium, sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore exercitus sui? Cui si quis demptis signis Poenos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitus sit consul. Non ego illud parvi aestimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius non ante oculos ipse saepe militare aliquod ediderim facinus, cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua possim decora. Cum laudatis a me miliens donatisque, alumnus prius omnium vestrum

quam imperator, procedam in aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.

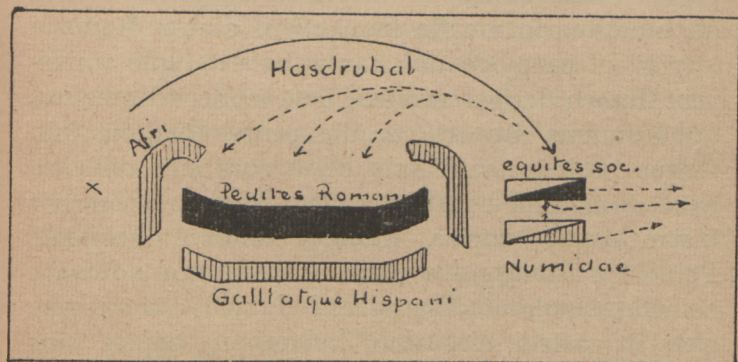
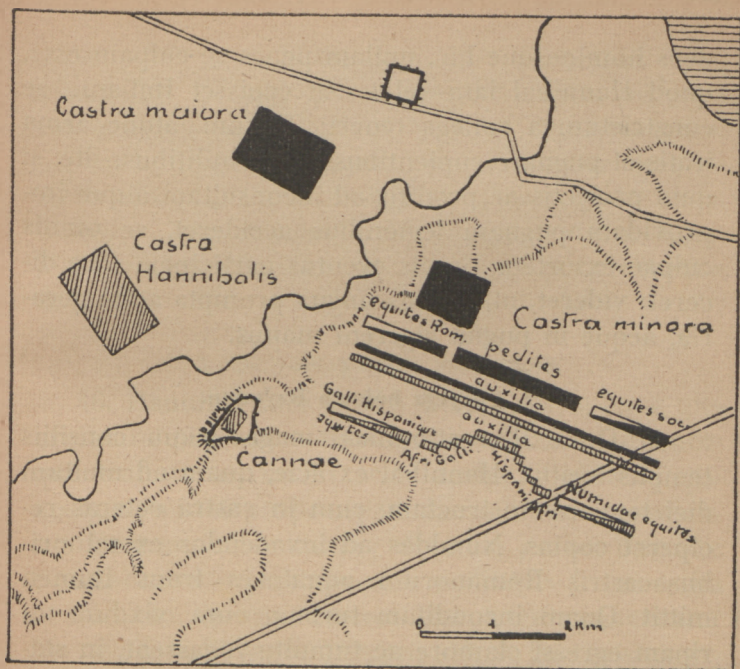
44. Quocumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium equites frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos, Karthaginienses, cum pro patria tum ob iram iustissimam pugnatueros. Inferimus bellum infestisque signis descendimus in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis, quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam arcantis. Accendit praeterea et stimulat animos dolor, iniura, indignitas. Ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis; deditos ultimis cruciatibus adfecturi fuerunt. Crudelissima ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. Cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum imponere aequum censet. Circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos non excedamus; neque eos, quos statuit, terminos observat. „Ne transieris Hiberum! Ne quid rei tibi sit cum Saguntinis!“ Ad Hiberum est Saguntum? „Nusquam te vestigio moveris!“ Parum est, quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam ademisti? Adimis etiam Hispanias? Et, inde si decessero, in Africam transcendes? Transcendes autem? Transcendisse dico. Duos consules huius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. Nihil usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicamus. Illis timidis et ignavis esse licet, qui respectum habent, quos

sua terra, suos ager per tuta ac pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est fortibus viris esse et omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna
 5 dubitabit, in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. Si hoc bene fixum omnibus, si destinatum in animo est, iterum dicam, vicistis; nullum contemptu mortis telum ad vincendum homini ab diis immortalibus acrius datum est."

IV. Bitwa pod Kannami.

1. Niezgoda konsulów.

10 44. Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est et in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divisis. Aufidus amnis utrisque castris
 15 adfluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat; ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem
 20 nactus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit aciem lacessitque Numidarum procuratione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, cum
 25 Paulus Semproniique et Flamini temeritatem Varroni, Varro Paulo speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium obiceret, testareturque

Plan bitwy pod Kannami.

deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut usu cepisset Italiam: se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus; ille, si
 5 quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpaе exsortem, omnis eventus participem fore diceret: videret, ut, quibus lingua prompta ac temeraria, aequae in pugna vigerent manus.

2. Pozycja bojowa Rzymian.

10 45. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen
 15 mittit. Quam inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero adeo indignum visum, ab tumultuario vexillo iam etiam castra Romana
 20 terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen derigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuit. Itaque postero die Varro, cuius sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega signum proposuit
 25 instructasque copias flumen traduxit sequente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvare consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita instruunt aciem: in dextro

cornu — id erat flumini propius — Romanos equites locant, deinde pedites; laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis, tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. 5
 Consules cornua tenuere, Terentius laevum, Aemilius dextrum; Gemino Servilio media pugna tuenda data.

3. Pozycja bojowa Hannibala.

46. Hannibal luce prima Baliaribus levique alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata, ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur 10
 his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam crederes aciem: ita armati erant armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasumenum captis. 15
 Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispares ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine 20
 mucronibus, Hispano, punctim magis quam caesim adsueto petere hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. Ante alios habitus gentium harum cum magnitudine corporum tum specie terribilis erat: 25
 Galli super umbilicum erant nudi; Hispani linteis praetextis purpura tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui tum stetere in acie, milium fuit quadraginta, decem equitum. Duces cornibus praeerant sinistro

Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. Sol, seu de industria ita locatis seu quod forte ita stetero, peropportune utrique parti obliquus erat, Romanis in
 5 meridiem, Poenis in septemtrionem versis; ventus — Vulturnum regionis incolae vocant — adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

4. Bitwa na prawym skrzydle Rzymian.

47. Clamore sublato procursum ab auxiliis et
 10 pugna levibus primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Romano concurrat, minime equestris more pugnae, frontibus enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio
 15 hinc amnis, hinc peditum acies claudebant. In directum utrimque nitentes stantibus ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est,
 20 pulsique Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis par, dum constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi, obliqua fronte acieque densa impulere
 25 hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum, a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide referentibus pedem institere ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem illati, postremo nullo resistente

ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque re-
 ductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique
 steterant, aliquantum prominente acie. Quis cuneus
 ut pulsus aequavit frontem primum, dein cedendo
 etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua 5
 fecerant, irruentibusque incaute in medium Roma-
 nis circumdedere alas; mox cornua extendendo
 clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti
 nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque,
 quorum terga ceciderant, adversus Afros integram 10
 pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod in-
 clusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi
 cum recentibus ac vegetis pugnabant.

5. Bitwa na lewym skrzydle Rzymian.

48. Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum
 equites adversus Numidas steterant, consertum 15
 proelium erat, segne primo et a Punica coeptum
 fraude. Quingenti ferme Numidae, praeter solita
 arma telaque gladios occultos sub loricis habentes,
 specie transfugarum cum ab suis parmas post terga
 habentes adequitassent, repente ex equis desiliunt 20
 parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis in
 mediam aciem accepti ductique ad ultimos consi-
 dere ab tergo iubentur. Ac dum proelium ab omni
 parte conseritur, quieti manserunt; postquam om-
 nium animos oculosque occupaverat certamen, tum 25
 arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum
 corporum strata erant, aversam adoriuntur Roma-
 nam aciem tergaque ferientes ac poplites caedentes
 stragem ingentem ac maiorem aliquanto pavorem

ac tumultum fecerunt. Cum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos equites Afris prope iam fessis caede magis quam pugna adiungit.

6. Klęska Rzymian i śmierć konsula.

49. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem ad regendum equum vires deficiebant. Tum nuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: „Quam mallet, vinctos mihi traderet“. Equitum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium victoria, fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant, repetebant.

Cn. Lentulus, tribunus militum, cum praetervehens equo sedentem in saxo cruore opletum consulem vidisset, „L. Aemili“, inquit, „quem unum insontem culpae cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest et comes ego te tollere possum ac prote-

gere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris; etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est“. Ad ea consul: „Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuntia publice patribus, urbem Romanam muniant ac, priusquam victor hostis advenit, praesidiis firment; privatim Q. Fabio, L. Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse adhuc et mori. Memet in hac strage militum meorum patere expirare, ne aut reus iterum e consulatu sim aut accusator collegae existam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam.“

Haec eos agentes prius turba fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem ignorantes, quis esset, obruere telis, Lentulum inter tumultum abripuit equus.

Tum undique effuse fugiunt. Septem milia hominum in. minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus nullo munito tegente vicum circumventi sunt. Consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venuisiam perfugit. Quadraginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septingenti equites et tantadem prope civium sociorumque pars caesi dicuntur; in his ambo consulum quaestores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni militum, consulares quidam praetoriiue et aedilicii — inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant,

qui magister equitum priore anno, aliquot annis ante consul fuerat, — octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, cum sua voluntate milites in 5 legionibus facti essent. Capta eo proelio tria milia peditum et equites mille et quingenti dicuntur.

V. Kapua stała się dla Hannibala Kannami.

Hannibal cum victoria posset uti, frui maluit relictaque Roma Campaniam Tarentumque peragrare, ubi mox et ipse et exercitus ardor elanguit 10 adeo, ut vere dictum sit Capuam Hannibali Cannas fuisse. Si quidem invictum Alpibus, indomitum armis Campani — quis crederet? — soles et tepentes fontibus Baiae subegerunt.

Interim respirare Romanus et quasi ab inferis 15 emergere. Arma non erant: detracta sunt templis. Deerat iuventus: in sacramentum liberata servitia. Egebat aerarium: opes suas libens senatus in medium protulit, nec praeter quod in bullis singulisque anulis erat quicquam sibi auri reliquerunt. 20 Eques secutus exemplum imitataeque equitem tribus. Denique vix suffecere tabulae, vix scribarum manus Laevino Marcelloque consulibus, cum privatorum opes in publicum deferrentur.

VI. Hannibal ad portas!

9. Hannibal quo die Vulturum est transgressus, 25 haud procul a flumine castra posuit; postero die praeter Cales in agrum Sidicinum pervenit. Ibi diem unum populando moratus per Suessanum Allifa-

numque et Casinatem agrum via Latina ducit. Sub Casino biduo stativa habita et passim populationes lactae. Inde praeter Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad Lirim fluvium ventum, ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi itineris causa invenit. Et Fulvium Vulturum tenuerat amnis navibus ab Hannibale incensis rates ad traiciendum exercitum in magna inopia materiae aegre comparantem. Traiecto ratibus exercitu reliquum Fulvio expeditum iter non per urbes modo sed circa viam expositis benigne commeatibus erat, alacresque milites alius alium, ut adderet gradum memor ad defendendam ire patriam, hortabantur.

Romam Fregellanus nuntius diem noctemque itinere continuato ingentem attulit terrorem; tumultuosius, quam quod allatum erat, concursus hominum affingentium vana auditis totam urbem concitat. Ploratus mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur, sed undique matronae in publicum effusae circa deum delubra discurrunt, cri- nibus passis aras verrentes, nixae genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes orantesque, ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent matresque Romanas et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus in foro praesto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt imperia disceduntque ad suas quisque officiorum partes; alii offerunt se, si quo usus operae sit. Praesidia in arce, in Capitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Aefulana ponuntur. Inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem profectum cum

exercitu a Capua affertur; cui ne minueretur imperium, si in urbem venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset.

Hannibal infestius perpopulato agro Fregellano
 5 propter intercisos pontes, per Frusinatem Ferentinatamque et Anagninum agrum in Labicanum venit. Inde Algido Tusculum petit, nec receptus moenibus infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit. Inde in Pupiniam exercitu demisso octo milia passuum ab Roma posuit castra. Quo propius hostis
 10 accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium praecedentibus Numidis, pluresque omnium generum atque aetatium capiebantur.

10. In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena cum exercitu Romam ingressus media urbe
 15 per Carinas Esquilias contendit; inde egressus inter Esquilinam Collinamque portam posuit castra. Aediles plebis commeatum eo comportarunt. Consules senatusque in castra venerunt. Ibi de summa
 20 re publica consultatum. Placuit consules circa portas Collinam Esquilinamque ponerent castra, C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio atque arci praeesse et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus
 25 esset.

Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium tria milia passuum ab urbe castra admovit. Ibi stativis
 30 positis ipse cum duobus milibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis templum est progressus, atque, unde proxime poterat, moenia situmque urbis obequitans contemplabatur.

VII. Zmierzch i upadek potęgi Hannibala.

Hannibal re cognita cum proiectum fratris caput ad sua castra vidisset, „Agnosco“, inquit, „infelicitatem Karthaginis“. Haec fuit illius viri non sine praesagio quodam fati imminentis prima confessio; iam certum erat Hannibalem etiam ipsius confessione posse vinci. 5

Sed tot rerum prosperarum fiducia plenus populus Romanus magni aestimabat asperrimum hostem in sua Africa debellare. Duce igitur Scipione in ipsam Africam tota mole conversus imitari coepit Hannibalem et Italiae suae clades in Africam vindicare. Quas ille, dii boni, Hasdrubalis copias fudit, quos Syphacis, Numidici regis, equitatus! Quae quantaque utriusque castra facibus illatis una nocte delevit! Denique iam non a tertio lapide, sed ipsas Karthaginis portas obsidione quatiebat. Sic factum, ut inhaerentem atque incubantem Italiae extorqueret Hannibalem. Non fuit maior sub imperio Romano dies quam ille, cum duo omnium et ante et postea ducum maxime duces, ille Italiae, hic Hispaniae victor, collatis comminus signis direxere aciem. Sed et colloquium fuit inter ipsos de legibus pacis: steterunt diu mutua admiratione defixi. Ubi de pace non convenit, signa cecinere. Constat utriusque confessione nec melius instrui aciem nec acrius potuisse pugnari; hoc Scipio de Hannibalis, Hannibal de Scipionis exercitu praedicaverunt. Sed tamen Hannibal cessit, praemiumque victoriae Africa fuit et secutus Africam statim terrarum orbis. 10 15 20 25

VIII. Hannibal opuszcza Italię.

20. Frendens gemensque ac vix lacrimis temperans Hannibal dicitur legatorum verba audisse. Postquam edita sunt mandata, „Iam non perplexe“, inquit, „sed palam revocant, qui vetando supplementum et pecuniam mitti iam pridem retrahebant. Vicit ergo Hannibalem non populus Romanus, totiens caesus fugatusque, sed senatus Karthaginensis obtrectatione atque invidia. Neque hac deformitate reditus mei tam P. Scipio exultabit atque efferet sese quam Hanno, qui domum nostram, quando alia re non potuit, ruina Karthaginis oppressit“. Iam hoc ipsum praesagiens animo praeparaverat ante naves. Itaque inutili militum turba praesidii specie in oppida Bruttii agri, quae pauca metu magis quam fide continebantur, dimissa, quod roboris in exercitu erat, in Africam transvexit, multis Italici generis, qui in Africam secuturos abnuentes concesserant in Iunonis Laciniae delubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso foede interfectis.

Raro quemquam alium, patriam exilii causa relinquentem, tam maestum abisse ferunt quam Hannibalem, hostium terra excedentem. Respexisse saepe Italiae litora et deos hominesque accusantem in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, quod non cruentum ab Cannensi victoria militem Romanam duxisset. Scipionem ire ad Karthaginem ausum, qui consul hostem Poenum in Italia non vidisset; se centum milibus armatorum ad Trasumen-

num, ad Cannas caesis circa Casilinum Cumasque et Nolam consenuisse. Haec accusans querensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

IX. Ucieczka Hannibala z Kartaginy.

Senatus Romanus ad speculandos actus Hannibal's legatum in Africam Cn. Servilium mittit eique 5
 tacitis mandatis praecipit, ut, si posset, eum per
 aemulos eius interficeret metuque invisi nominis
 tandem populum Romanum liberaret. Sed res Han-
 nibalem non diu latuit, virum ad prospicienda ca-
 vendaque pericula paratum nec minus in secundis 10
 adversa quam in adversis secunda cogitantem. Igi-
 tur cum tota die in oculis principum legatique Ro-
 mani in foro Karthaginensium observatus in su-
 premum fuisset, adpropinquante vespere equum
 conscendit et rus suburbanum, quod propter litus 15
 maris habebat, ignaris servis iussisque ad portam
 revertentem opperiri contendit. Habebat ibi na-
 vem cum remigibus occulto sinu litoris abscondi-
 tam. Lecta igitur servorum iuventute, quorum co-
 piam Italicorum captivorum numerus augebat, na- 20
 vem conscendit cursumque ad Antiochum dirigit.
 Postera die civitas principem suum ac tum temporis
 consulem in foro exspectabat. Quem ut profectum
 nuntiatum est, non aliter quam si urbs capta esset,
 omnes trepidavere exitiosamque sibi fugam eius 25
 ominati sunt. Legatus vero Romanus, quasi iam
 bellum illatum Italiae ab Hannibale esset, tacitus
 Romam regreditur trepidumque nuntium refert.

X. Hannibal doradcą wojennym króla Antiocha Wielkiego; opinia jego o Rzymianach.

Hannibal, cum ad Antiochum pervenisset, velut deorum munus excipitur, tantusque eius adventu ardor animis regis accessit, ut non tam de bello quam de praemiis victoriae cogitaret. Sed Hannibal, 5 cui nota Romana virtus erat, negabat opprimi Romanos nisi in Italia posse. Ad hoc sibi centum na- ves et decem milia peditum et mille equitum posce- bat, promittens hac manu non minus bellum quam gesserit Italiae restauraturum et in Asia regi se- 10 denti aut victoriam de Romanis aut aequas pacis condiciones relaturum; quippe et Hispaniis bello flagrantibus ducem tantum deesse, et Italiam no- tiorem sibi nunc quam pridem fuisse; sed nec Kar- thaginem quieturam sociamque se ei sine mora 15 praebituram.

Sed Romanos, inquit, vinci non nisi armis suis posse nec Italiam aliter quam Italicis viribus su- bigi; siquidem diversum ceteris mortalibus esse illud et hominum et belli genus. Aliis bellis pluri- 20 mum momenti habere priorem aliquam cepisse occasionem loci temporisve, agros rapuisse, urbes aliquas expugnasse; cum Romano, seu occupaveris prior aliqua seu viceris, tamen etiam cum victo et iacente luctandum esse. Quam ob rem si quis eos 25 in Italia lacessat, suis eos opibus, suis viribus, suis armis posse vincere, sicut ipse fecerit. Sin vero quis illis Italia velut fonte virium cesserit, proinde falli ac si quis amnes non ab ipsis fontium primor-

diis derivare, sed concretis iam aquarum molibus
 avertere vel exsiccare velit. Haec et secreto se cen-
 sisse ultroque ministerium consilii sui obtulisse,
 et nunc praesentibus amicis ideo repetisse, ut sci- 5
 rent omnes rationem gerendi cum Romanis belli,
 eosque foris invictos, domi fragiles esse. Nam prius
 illos urbe quam imperio, prius Italia quam provin-
 ciis exui posse; quippe et a Gallis captos et a se
 prope deletos esse; neque umquam se victum prius
 quam terris eorum cesserit; reverso Karthaginem 10
 statim cum loco fortunam belli mutatam.

XI. Dalsza tułaczka Hannibala.

Hannibal, cum ab Antiocho Romani inter cete-
 ras condiciones pacis deditionem eius deposcerent,
 admonitus a rege in fugam versus Cretam defertur.
 Ibi cum diu quietam vitam egisset invidiosumque 15
 se propter nimias opes videret, amphoras plumbo
 repletas in templo Dianae, quasi fortunae suae prae-
 sidia, deponit atque ideo nihil de illo sollicita civi-
 tate, quoniam velut pignus opes eius tenebat, ad
 Prusiam contendit auro suo in statuis, quas secum 20
 portabat, infuso, ne conspectae opes vitae nocerent.
 Dein, cum Prusias terrestri bello ab Eumene victus
 esset proeliumque in mare transtulisset, Hannibal
 novo commentu auctor victoriae fuit; quippe omne
 serpentium genus in fictiles lagoenas conici iussit 25
 medioque proelio in naves hostium mittit. Id pri-
 mum Ponticis ridiculum visum, fictilibus dimicare,
 qui ferro nequeant. Sed ubi serpentibus coepere

naves repleri, ancipiti periculo circumventi hosti victoriam concesserunt.

Quae ubi Romam nuntiata sunt, missi a senatu legati sunt, qui utrumque regem in pacem cogent
5 Hannibalemque deposcerent. Sed Hannibal re cognita sumpto veneno legationem morte praevenit.

XII. Śmierć Hannibala.

51. Ad Prusiam regem legatus T. Quinctius Flamininus venit, quem suspectum Romanis et receptus post fugam Antiochi Hannibal et bellum adversus Eumenem motum faciebat. Ibi seu quia a Flaminino inter cetera obiectum Prusiae erat, hominem omnium, qui viverent, infestissimum populo Romano apud eum esse, qui patriae suae primum, deinde fractis eius opibus Antiocho regi auctor
10 belli adversus populum Romanum fuisset, seu quia ipse Prusias, ut gratificaretur praesenti Flaminino Romanisque, per se necandi aut tradendi eius in potestatem consilium cepit; a primo colloquio Flaminini milites extemplo ad domum custodiendam
20 Hannibalis missi sunt. Semper talem exitum vitae suae Hannibal prospexerat animo, et Romanorum inexpiabile odium in se cernens, et fidei regum nihil confisus: Prusiae vero levitatem etiam expertus erat; Flaminini quoque adventum velut fatalem
25 sibi horruerat. Ad omnia undique infesta, ut iter semper aliquod praeparatum fugae haberet, septem exitus e domo fecerat, ex iis quosdam occultos, ne custodia saepirentur. Sed grave imperium regum

nihil inexploratum, quod investigari volunt, efficit. Totius circuitum domus ita custodiis complexi sunt, ut nemo inde elabi posset.

Hannibal, postquam est nuntiatum milites regio in vestibulo esse, postico, quod devium maxime 5 atque occultissimi exitus erat, fugere conatus, ut id quoque occursu militum obsaeptum sensit et omnia circa clausa custodiis dispositis esse, venenum, quod multo ante praeparatum ad tales habebat casus, poposcit. „Liberemus“, inquit, „diuturna 10 cura populum Romanum, quando mortem senis exspectare longum censent. Nec magnam nec memorabilem ex inermi proditoque Flamininus victoriam feret. Mores quidem populi Romani quantum mutaverint, vel hic dies argumento erit. Horum 15 patres Pyrrho regi, hosti armato, exercitum in Italia habenti, ut a veneno caveret, praedixerunt: hi legatum consularem, qui auctor esset Prusiae per scelus occidendi hospitis, miserunt“. Exsecratus deinde in caput regnumque Prusiae, et hospitales 20 deos violatae ab eo fidei testes invocans, poculum exhaustit. Hic vitae exitus fuit Hannibalis.

XIII. Bitwa pod Grunwaldem.

1. Pierwsze uderzenie na siebie wojsk.

Signis canere incipientibus regius universus exercitus patrium carmen Boga Rodzica sonora voce vociferatus est, deinde hastis vibratis in proelium 25 prorupit... Mox acies utraeque in vallis, quae exerci-

tus dividebat, medio sublato ab utrisque clamore, quem pugnaturi edere consueverunt, Cruciferis Polonorum acies geminata dumtaxat bombardarum projectione casso sudore offendere et confundere nitentibus congressae sunt, quamvis Pruthenica acies et impetu clamoreque validiore et ex editiore loco concurrisset in certamen.

Erant in congressus loco sex quercus altae, quas et earum ramos plures mortalium (de Regisne, an Cruciferorum exercitu, incertum) et primarium acierum congressum et fortunam utriusque exercitus superne visuri, conscenderant. Tantus autem fragor et sonitus aciebus congressis ex fractione lancearum et collisione armorum, tam sonorus a gladiis crepitus editus est, ut etiam ab his, qui aliquot miliaria distabant, prope audiretur. Pes insuper pede pressus, et armis quatiebantur arma, mucronesque in ora dirigebantur; signisque collatis timidus non poterat a strenuo (utrisque sibi quadam conexione cohaerentibus), neque fortis ab ignavo discerni. Nec secus mutabant locum, aut promovebant gradum, donec hoste deiecto aut interfecto victor victi locum occuparet. Hastis denique confractis adeo cohaerebant utrimque acies et arma armis, ut non nisi mucronibus et securibus longius ligno extensis ingentem sonitum, qualem in fabricis mallei incudibus efficiunt, pugnando ederent, equisque pressi dimicarent, Marsque tunc inter pugnantes manu tantummodo et gladio conspiciabatur fortissimus.

2. Pościg pobitych Krzyżaków; liczba jeńców i poległych.

Curribus hostilibus distractis exercitus regius ad collem, in quo hostium statio et castra erant, pervenit, hostiumque ex fuga dilapsorum plures turmas et cuneos et sole reverberante armis, quibus paene omnes vestiti fuerant, fulgentium perspexit. 5
Ad quos persequendos se ultro accingens in prata quaedam lubrica ingressus in hostes insiliit et paucis admodum resistere ausis devictis agmen reliquum absque violatione absque vulnere iubente rege, ferro ut milites parcerent, integrum agebatur. 10
Tunc quoque Wladislaus, Poloniae Rex, milites persequi fugientes hostes signo dato iussit communitos, ut caedibus quam maxime abstinerent. Ad plura itaque miliaria persecutio extensa est; et paucis, qui fugam maturaverant, evadentibus plures 15
mortales comprehensi in castra quoque reducti et clementer a victoribus habiti altero die Regi dediti sunt; multi in piscina a proelii loco duobus miliaribus distante ex tumultu et pressura undis suffocati. Nox superveniens persecutionem ademit. 20

Hostium eo proelio I. milia occisa, capta XL; signa militaria referuntur LI intercepta; spoliis hostilibus victores admodum ditati. Quamvis difficile credam, quanti ex hostibus ceciderint, exacta supputatione asserere: strata autem fuit in aliquot 25
procenta miliaria mortuorum corporibus via, terra madaefacta interfectorum cruore, aër ipse moribundorum et eiulantium vocibus implebatur.

UZUPEŁNIENIA

I. Łańcuch zwycięstw Hannibala.

Jakoż burza pierwszego uderzenia między Padem i Ticinem potężnym natychmiast grzmotem zagrziała. Wówczas armia pod wodzą Scypiona została pobita; sam nawet wódz ranny byłby wpadł w ręce wroga, gdyby nie wyrwał był go z objęć samej śmierci młodziutki syn jego, zasłoniwszy sobą ojca. On to będzie tym Scypionem, który rośnie na zagładę Afryki, i od klęsk jej otrzyma przydomek.

Po Ticinie następuje Trebia. Tutaj druga burza wojny punickiej rozszalała się w czasie naczelnego dowództwa konsula Semproniusza. Wtedy to najchytrzejsi wrogowie, doczekawszy się dnia mroźnego i śnieżystego, gdy wpieryw ogrzali się przy ogniu i namaścili ciała oliwą, strach mówić — oni, ludzie przybywający z słonecznego południa, pokonali nas przy pomocy naszej zimy.

Klęska nad jeziorem Trazymeńskim była trzecim piorunem Hannibala, wymierzonym w armię rzymską pod wodzą Flaminiusza. A był to nowy rodzaj zdrady punickiej. Albowiem na tyły walczących uderzyła nagle konnica, okryta mgłą, unosząca się znad jeziora i osłonięta bagiennymi zaroślami.

Czwartą i to prawie ostatnią raną państwa były Kanny, nieznaną wioszczyzna Apulii; wybiła się ona jednak przez ogrom klęski, i zdobyła rozgłos przez rzeź 60.000 ludzi.

II. Bitwa nad jeziorem Trazymeńskim.

Przybywszy do jeziora poprzedniego dnia o zachodzie słońca Flaminius ruszył nazajutrz naprzód, zanim pierwszy brzask rozwidnił okolicę, nie wysławszy dla jej rozeznania żadnych podjazdów. Gdy po przejściu wąwozów kohorty na szerszej nieco równinie poczęły się rozwijać, spostrzegł tylko tych nieprzyjaciół, których miał przed sobą. Zasadzki z tyłu i nad głową uszły całkiem jego bacności. A wtem Kartagińczyk, ujrawszy, że stało się, czego sobie życzył, i widząc Rzymian zamkniętych między górami i jeziorem, a zarazem otoczonych przez swe wojsko, daje znak wszystkim naraz do ataku. Ci pędzą wprost, jak komu najbliżej. Mgła gęstsza w dolinie, niż na wzgórzach czyni ów atak bardziej nagłym i niespodziewanym. Kartagińczycy, rozstawieni na wyniosłościach, widzą się lepiej i pędzą w dół jednocześnie. Rzymianin tylko z krzyków, rozlegających się ze wszystkich stron, poznaje, że jest otoczony. Bitwa, nim legionista zwał się w szyki, nim za broń chwycił, nim wyciągnął miecze, rozpoczyna się z przodu, z boków, z tyłu.

Wśród ogólnego przerażenia sam tylko konsul serca nie traci, a gdy w zmieszanych szeregach każdy zwraca się w tę stronę, z której dochodzą wrzaski najsroźsze, on, o ile może, zbiera żołnierzy, ustawia szeregi, napomina, rozkazuje stać twardo i walczyć mężnie. „Nie czas“ — woła — „ślubować, nie czas błagać bogów: siła tylko i odwaga może was zbawić. Drogę przez nieprzyjaciół toruje jeno

żelazo, a im mniej bojaźni, tym ratunek pewniejszy“. Niestety, wśród wrzasku i skrzętu nie słyszano ni rad, ni rozkazów. Żołnierz nie mógł odnaleźć swego znaku, swego szeregu, swego miejsca. Przytomności starczyło zaledwie do chwycenia za broń. Niektórym zbroja raczej brzemieniem była, niż obroną. W głębokim mroku słuch służył lepiej od oczu. Więc zwracali wzrok i oblicza w stronę, skąd szły jęki rannych, dźwięk zderzających się zbroi, okrzyki triumfu i trwogi... Tym, co uciekali, zagrażał drogę zbity tłum żołnierzy, tych, co wracali do bitwy, porywał prąd uciekających. Więc gdy na nic był wszelki wysiłek, gdy z jednej strony góry, z drugiej jezioro, a z tyłu i z przodu nieprzyjaciel, — zrozumiał Rzymianin, że zbawienie jeno w prawicy i w żelazie. Za czym nowa rozszalała bitwa: nie taka w ordynku, którą rozpoczyna prymak¹⁾, a toczą dalej włócznicy i groźne trzeciaki²⁾, — i nie taka, w której przedchorągiewni biją się w przodku znaków, a za nimi uderza szyk główny, ale bezładna, gdzie żołnierz, walcząc nie w swoim legionie, nie w swej kohorcie i rocie, sam sobie przewodnikiem i wodzem. Tak wielka zaś była zaciekłość wojsk obu, że nikt nie odczuł strasznego trzęsienia ziemi, które zburzyło mnóstwo miast w Italii, góry zrów-

---

1) Zwykle w czasie walki stali w szyku bojowym w pierwszym szeregu *hastati*, włócznicy, najmłodszy wiekiem żołnierze, za nimi żołnierze w kwiecie wieku, *principes*, których Sienkiewicz trafnie nazywa prymakami.

2) W tyle za *hastati* i *principes* stali *triarii*, nazwani tutaj trzeciakami.

nało z ziemią, odwróciło biegi rzek i wepchnęło w ich koryta fale morskie...

III. Osaczony w wąwozie Hannibal ratuje się niezwykłym podstępem.

Tymczasem Hannibal niemały błąd popełnił. Chcąc się bowiem oddalić od Fabiusza w wygodniejsze na furaz okolice, rozkazał przewodnikom zaraz po wieczerzy przeprowadzić się do krainy Kasinackiej. Ale przewodnicy, nie zrozumiawszy dobrze cudzoziemca dla omyłki w słowie, zaprowadzili jego hufce do krańców Kampanii pod miasto Kasilinum, gdzie środkiem płynie rzeka, którą Rzymianie zowią Wolturnem. Jest to kraina otoczona górami. Przerzywa ją dolina ku morzu pociągniona, gdzie rzeka się rozlewa, woda dość głęboka miejscami stoi, piaski są wielkie i od morza ląd niebezpieczny. Skoro Hannibal wszedł na te niziny, Fabiusz, dobrze miejsc wiadomy, czterotysięczną straż na wstępie wąwozu postawił, resztę wojska na górach okolicznych. Z wyborem najlepszych pułków lekkich tylną straż Kartagińczyków napadłszy, zmieszał całą armię i około ośmset ludzi ubił. Hannibal, spostrzegłszy omyłkę przewodników i niebezpieczeństwo, ze złego miejsca jak najrychlej umknąć przedsięwziął. Trudno mu było otwartą siłą spędzić nieprzyjaciela z wyżyny. Wojsko miał potrwożone, skoro się jak w matni widzieli. Nie było nadziei uniknięcia widocznej przygody. Postanowił więc sztuką nieprzyjaciela podejść.

Miał dwa tysiące wołów zdobywczych. Każdemu z nich kazał do rogów przywiązać smolaki i wiązkę suchego chrustu. Nocą, za danym znakiem, na wszystkich łąkach ogień zapalono. Pędzą woły ku góróm i wąwozowi, który Fabiusz strażą obwarował.

Gdy się na tę sztukę w obozie kartagińskim gotują, tymczasem Hannibal szykuje ludzi jak do boju, w porządku, i wolnym krokiem za wyprawą wołów postępuje. Póki mały ogień żadnego bólu nie sprawiał, woły spokojnie wstępowały na góry. Pastuchy przy trzodach, zdziwieni rozchodzącym się po górach światłem, wzięli je w rzeczy samej za porządną marsz wojska przy zapalonych pochodniach. Lecz skoro ogień do żywego wołom dojmował, rozhułkane do wściekłości bydłota, łby otrząsając wzajemnie się ogniem okrywały. I nie pozostały już w porządku pochodu, lecz wystraszone i cierpiące biegiem ku górze pędziły świecąc ogonami i czołami zapalając krzaki, przez które uciekały. Straszny to był widok dla rzymskiej straży wąwozu. Płomienie bowiem zdawały się pochodzić od ludzi pędzących z pochodniami. Przejęci więc strachem i popłochem, rozumiejąc, że nieprzyjaciel całą siłą naciera, opuścili stanowisko. Ani jeden placu nie dotrzymał. Udali się wszyscy do wielkiego obozu, wolne przejście nieprzyjacielowi zostawiwszy. Opanowała je natychmiast lekka piechota Hannibala i całe wojsko, ze wszystką zdobyczą, bez przeskody, spokojnie wąwozem się przeprowadziło.

HANNIBAL

OBJAŚNIENIA

U w a g a : Cyfry umieszczone na marginesie Objasnień oznaczają strony tekstu łacińskiego, cyfry znajdujące się wewnątrz Objasnień oznaczają wiersze tekstu.

I. Charakterystyka młodego Hannibala.

2. **omnem exercitum** = **oculos** (animos) **omnis exercitus**. — **Hamilcarem iuvenem** jako młodzieńca, odmłodzonego (orzecznikowo). — 3. **redditum dom. esse**. — **credere, intueri** = **credebant, intuebantur** infinit. histor. — 4. **vigorem** czerstwość. — **vimque in oculis** i blask oka. — 5. **habitum oris** wyraz twarzy. — **lineamenta** rysy (twarzy). — 6. **momentum esset ad** wywierał wpływ na. — 9. **discerneret coni. potentialis** przeszłości. — 11. **praeficere dom. militibus**. — **malle** infinit. histor. — 12. **ubi quid... agendum esset** ilekroć itd. coni. iterativus.

W zdaniach pobocznych, zwłaszcza po **ubi** oraz po zaimkach i przysłówkach względnych używa Liwiusz coni. impf. albo plusquamperf. dla oznaczenia częstotliwości. Jest to tzw. coni. iterativus. — **fortiter** odważnie. — **strenue** dzielnie, energicznie. — 13. **confidere, audere** infinit. histor. — **confidere** czuć się

pewnym siebie (niezawisłe użyte). — 15. **consilii** rozwagi. — **erat** dom. ei. — 17. **cibi potio-
nisque... modus finitus** dom. erat = finiebatur. — 19. **discrimino** = **divido** (archaizm). — 20. **id** = **id tantum**. — **quod... superesset** (con-
iterat.). — **quieti datum** dom. est = dabatur. — 21. **ea** dom. quies. — **accersita** = **arcessita**. — 23. **custodiae** czaty. — **stationes** placówki.

- 16 1. **nihil** wcale nie (acc. luźny). — **inter
aequales** = **inter vestitum aequalium**. — **excellens** dom. erat. — 2. **conspiciebantur** zwracały na siebie uwagę, wpadały w oczy. — **longe primus erat** bez wątpienia był najpierwszy (elativus). — 5. **aequabant** równoważyły. — 7. **deum** = **deorum** (archaizm). — **ius iurandum** dochowanie przysięgi. — **religio** sumiennosc. Po **religio** i po poprzednich rzeczownikach i zaimekach tego zdania **uzup. erat**. — 9. **meruit** dom. stipendia.

Zburzenie Saguntu przez Hannibala w r. 219 wywołało drugą wojnę punicką. Hannibal przekroczył szybko Pireneje, a następnie rozpoczął przeprawę przez Alpy.

II. Przeprawa Hannibala przez Alpy.

1. Zasadzka górali alpejskich na armię Hannibala.

13. **ipse** dom. Hannibal. — **post** następnie (przysl.). — **sollicitus ad omnia** ostrożnie uważający na wszystko. — 16. **a fronte, ab tergo; comminus, eminus** połączenia bezspójni-

kowe, asyndetyczne, mają za zadanie wyrazić szybkość zaskoczenia wojska Hannibala. — 20. **quin... ingens... accipienda clades fuerit**. W okresie warunkowym zależnym, wyrażającym nierzeczywistość przeszłą, następnik okresu warunkowego występuje w coni. perf. koniugacji opisowej czynnej (-urus fuerim), o ile oczywiście taka forma da się utworzyć od danego czasownika. Liwiusz jednak obok tego rodzaju opisania następnika posługuje się także coni. perf. koniugacji omownej biernej (-ndus fuerim). — **extrema agminis** = **extremum agmen**. — 22. **extremum periculi** = **extremum periculum**. — 24. **non** połącz z **quicquam**. — 26. **per obliqua** z flanki. — 27. **insedēre** = **insedērunt**.

1. **Hannibali** = ab Hannibale. — 3. **intercursantibus barbaris** ponieważ itd. — 6. **inde** = **deinde**. — 8. **utcumque** w miarę jak. — 9. **daret, fecissent** coni. iterat. po uogólniającym spójniku **utcumque**. — **progressi dom. longius**. — 10. **fecissent dom. Poeni**. — 12. **tutum... agmen praebebant** zabezpieczały wojsko w pochodzie. — **incederent** coni. iterat. — **quia insuetis metus erat propius adeundi** tak należy uszykować zdanie. 17

2. Ze szczytu Alp pokazuje Hannibal żołnierzom swoim Italię, bliski kres ich trudów.

16. **invia dom. loca**. — **errores manowce**. — **ducentium fraus** mowa o góralach Medullach, a nie o stałych przewodnikach Hannibala, Bojach i Allo-

brogach, którzy nie znając okolic rzeki Druencji, musieli nieraz informować się u ludności miejscowej. — 17. **non esset conii. iterat.** — 19. **stativa dom. castra.** — 22. **pervenēre = pervenērunt.** — **taedio** przesytem, nadmiarem. — 23. **etiam** nadto. — **sidere Vergiliarum** konstelacja Plejad zachodzi w tamtej okolicy około 26 października. — 27. **eminēret** (zniechęcenie) objawiało się, było widoczne. — **signa = agmina** (metonimia). — **in promunturio** na cyplu (skały).

- 18 1. **ostentat...** **Circumpadanos campos** przesada retoryczna (hyperbole), ponieważ pola te z przełęczy nie mogły być widziane. — 3. **tum** teraz (w oratio obliqua). — 4. **urbis Romanae = Romae** (uroczyste wyrażenie). — 5. **summum** najwyżej (niezależny acc.). — 6. **habituos dom. eos esse.** Wszystkie te acc. c. inf. są zawisłe od imiesłowu **dicens**, domyślnego łatwo po **ostentat.** — 8. **parva furta** nieznaczne napady rabunkowe. — 9. **multo** należy do **difficilius fuit.** — 13. **ti-tubassent conii. iterat.** — 14. **haerēre dom. possent.** — **haerēre** stać silnie. — **adfixi vestigio suo** w miejscu.

3. Nadludzkie trudności w czasie schodzenia ze szczytu Alp.

16. **ventum dom. est.** — 17. **rectis saxis abl. qual.** o stromych ścianach (górkich). — **temptabundus = temptans**, macając; przymiotników z końcówką **-bundus** używa Liwiusz często,

a nawet tworzy nowe. — 21. **admodum** (po liczebniku) przynajmniej, prawie, około. — 25. **haud dubia res visa, quin... circumduceret agmen** wydawało się rzeczą niewątpliwą, że będzie musiał oprowadzać wojsko itd. Ponieważ z treści zdania wynika, iż czynność zdania pobocznego odnosi się do przyszłości, dlatego w zastępstwie nieistniejącego **coni. fut.** I stoi tutaj zgodnie z **cons. temporum coni. imperfecti.** — **res visa dom. est ei.** — **per in-via circa nec trita antea** przez bezdroża, nie-
 19
 tknięte przedtem stopą ludzką. — **in-via dom. loca.** — 26. **trita dom. pedibus.** — **ambitus** kołowanie. — 27. **vero** dopiero. — 3. **(nix) dilapsa est** śnieg stopniał. — 5. **tac-
 tra luctatio** okropne pasowanie się. — **lubrica glacie non recipiente vestigium** ponie-
 19
 waż gołoledź uniemożliwiała stąpanie po niej. — **lubrica glacie pedes fallente** ponieważ gołoledź powodowała ślizganie się nóg. — 8. **adiuvissent coni. iterat.**, którego Liwiusz używa w zdaniach zaczynających się od **sive—sive.** — **ipsis adminiculis prolapsis** po poślizgnięciu się samych podpór, tj. wyżej wspomnianych rąk i kolan. — 9. **ad quas ...quisquam eniti posset** na których ktoś wsparty mógł się podnieść. — **levi = lubrica.** — 11. **iumenta ingredientia** bydło stąpając, przez stąpanie; **ingredi** użyte tutaj nieprzechodnio. — 12. **secabant... nivem** pruły śnieg. — 13. **iactandis gravius in conitendo ungu-**

bijąc zbyt silnie kopytami w chwili podnoszenia się. — 15. **in... alte concreta glacie** w głęboko zamarzniętym śniegu.

4. Hannibal rozrywa skałę octem.

17. **in iugo** na wyżynie; nie jest to iugum identyczne z wspomnianym na str. 17 w. 15 iugum Alpium (szczyt Alp). — 19. **inde** = **deinde**. — **ad rupem muniendam** = **ad viam per rupem muniendam** (brachylogia). — 20. **cum** (przyczynowe). — 26. **ferro** młotami (metonimia). — **moliuntque... clivos** zmniejszając (łagodząc) stromość wzgórz. — **anfractibus** przez serpenty.

20   2. **inferiora** dom. Alpium lub montium, podnóże gór. — 7. **ingeniis** dom. mollioribus. — 9. **quinto mense** po pięciu miesiącach. — 10. **quinto decimo die** po piętnastu dniach.

Hannibal po przekroczeniu Alp pobił Rzymian nad rzeką Ticinus, następnie nad Trebią. Niedawno pokonani przez Rzymian i podbici Gallowie w Italii północnej połączyli się teraz z Hannibalem. Przeciwno zwycięskiemu Punijczykowi wysłali Rzymianie dwie armie, jedną pod dowództwem konsula Cn. Serviliusa do Umbrii, drugą pod wodzą konsula C. Flaminiususa do Etrurii.

Po przeczytaniu przejścia Hannibala przez Alpy należy przeczytać z Uzupełnień (str. 44): Łańcuch zwycięstw Hannibala z Florusa i (str.

45—47) Bitwę nad jeziorem Trazymeńskim z Liwiusza.

Przed bitwą pod Kannami przeczytać przekład z Plutarcha: „Osaczony w wężozie Hannibal ratuje się niezwykłym podstępem“ (str. 47—48).

III. Mowa Hannibala do żołnierzy przed bitwą nad Ticinem.

16. **rebus** przykładami. Z takich pierwotnych widowisk krwawych powstały w Rzymie pod wpływem Etrusków walki gladiatorów. — 17. **circumdato ad spectaculum exercitu** kazawszy wojsku ustawić się w koło, w celu przypatrywania się widowisku; **circumdato** (activum causativum). — 20. **ecquis** = numquis czy ktoś. — **vinculis levare** uwolnić z więzów (abl. separat.). — 21. **victor** jako zwycięzca, w razie zwycięstwa. — **decertare** walczyć na śmierć i życie. — 22. **ad unum omnes** wszyscy bez wyjątku. — 23. **sortem deicere** dom. in urnam albo in galeam. — **in id** w tym celu. — 24. **eum** dom. esse. — **legeret** = eligeret. — 25. **cuiusque** = et is, cuius. — 26. **tripudium** taniec wojenny na trzy kroki (tempa). — 27. **dimicarent** (coni. iterat.). — **habitus animorum** nastrój duchowy.

1. **eiusdem condicionis homines** ludzie, znajdujący się w takim samym położeniu, a więc: współjeńcy. — 2. **spectantes** widzowie. — **vulgo** w ogólności. — 3. **bene** 21

chwalebnie. — 5. **sic** łącz z **adfectos** (milites). — **paria** pary (zapaśników). — 7. **exemplum** przykład. — 8. **in aestimanda fortuna vestra** w ocenie waszego położenia. — 9. **vicimus** już jesteśmy zwycięzcami (perf. logic.). — 15. **habentes dom. nos.** — **circa dom. est.** — 17. **vobis** (dat. auctoris). — 20. **victoribus** w razie zwycięstwa. — 21. **quibus** (abl. compar.). — 24. **reciperare** = **recuperare**. — 28. **agite dum** nużę więc. — 29. **adhuc** dotąd.

1. **ditia** = **divitia** (forma synkop.). — 6. **nec = et ne.** — 8. **certamen edidit** = **pugnam commisit.** — 9. **perleŭi momento** wskutek nader błahej okoliczności. — 16. **exercitus tiro** armia rekrutów. — 17. **adhuc** jeszcze. — 18. **praetorium** namiot wodza rzymskiego. Nazwę urządzenia rzymskiego przenosi tutaj Liwiusz na urządzenie kartagińskie. — 19. **prope** = **fere.** — **certe** a w każdym razie. — **educ-tum** = **educatum.** — 20. **eundem** jako też, również. — 22. **conferam** (coni. dubitat.). — 24. **signis dom. manipulorum**, ponieważ srebrne orły, jako signa legionów, zaprowadził dopiero Mariusz w czasie swego drugiego konsulatu. — 25. **ignoratuum dom. eum esse.** — 27. **militare facinus edere** dokonać bohaterskiego czynu wojennego. — 28. **idem** tłum. również, równocześnie. — 29. **notata temporibus locisque ...decora dom. facinora** znakomite czyny bohaterskie, zapamiętane pod względem czasu i miejsca.

1. **ignotos inter se ignorantesque** którzy nie 23
znają się wzajemnie i są sobie obcy. —
3. **oculos circumferre** rzucić dokoła
okiem. — 5. **frenatos infrenatosque** zarówno
tych, co jeżdżą na koniach z wędzidłem,
jak tych, którzy jeżdżą na koniach bez
wędzidla; w ten sposób określa Liwiusz
Hiszpanów i Numidów. — 11. **in-
ferentis vim** atakującego. — **arcentis** dom.
vim broniącego się. — 13. **indignitas** upo-
korzenie (nas). — 15. **deditos** dom. nos (par-
tic. condicionale). — 16. **sua omnia** dom. facit. —
18. **modum imponere** rozstrzygać. — 19. **circum-
scribit includitque nos** zacieśnia i za-
myka nas. Od słów: „ne transieris“ aż
do „transcendisse dico“ trwa zmyślona
sprzeczka (altercatio) Punijczyka z Rzymianinem. —
23. **vestigio se movere** na krok się ruszyć. —
30. **illis timidis et ignavis esse licet** = **illis timi-
dos et ignavos esse licet**; **timidis** i **igna-
vis** są to tzw. celowniki orzecznikowe, które wystę-
pują przez upodobnienie przypadków przy nieoso-
bowym czasowniku **licet**. Podobnie także po
wyrażeniu nieosobowym **necesse est** użył
Liwiusz podobnej konstrukcji na str. 24, w. 2, a mia-
nowicie: **vobis necesse est fortibus viris esse**. —
31. **respectus** możliwość odwrotu (praegnanti
sensu).

3. **certa desperatio** ostatnia rozpacz. — 24
4. **si fortuna dubitabit** = s. f. **inclinabit ad
hostes** (eufemizm). — 7. **contemptu** (abl. com-
par.).

IV. Bitwa pod Kannami.

1. Niezgoda konsulów.

Prąc bez odpoczynku w zwycięskim pochodzie naprzód, przeszedł Hannibal w zimie przez Apenniny i w połowie kwietnia 217 r. w Etrurii nad jeziorem Trazymeńskim osaczywszy armię konsula Gajusa Flaminiusa zniszczył ją, a samego konsula życia pozbawił.

Nie wyzyskał jednak Hannibal należycie swego świetnego zwycięstwa, zamiast bowiem uderzenia na odsłonięty Rzym pomaszerował on na południe, aby podburzyć przeciwko Rzymianom ich sprzymierzeńców, a przede wszystkim dać upragniony wypoczynek znużonej armii swojej.

Po pierwszej panicznej trwodze, jaka zapanowała w Rzymie bezpośrednio po klęsce nad jeziorem Trazymeńskim, wystąpił do walki podjazdowej z Hannibalem dyktator Qu. Fabius Maximus. Ale kunktatorska walka Fabiusa, która dała mu przydomek Cunctatora (Zwlekającego), nie zdołała przeszkodzić Hannibalowi w pustoszeniu Italii w coraz to innych stronach. Toteż do walnej rozprawy z najeżdźcą wyruszyli z wielką armią konsulowie C. Terentius Varro i L. Aemilius Paulus. W ten sposób przyszło w sierpniu 216 r. do walnej bitwy pod Kannami.

10. **consules** L. Aemilius Paulus, spokojny i ostrożny wódz; C. Terentius Varro, pojędliwy i nierozważny. Bitwę stoczono 2 sierpnia 216 r. — **satis** bardzo, dokładnie; takie

znaczenie ma ten przysłówek w łacinie poklasycznej. — 11. *et* uzupełnij *ut*; *ut* łączy się podobnie jak *ubi* i *postquam* nie tylko z *indic. perf.*, ale także z *indic. imperfecti* dla wyrażenia czynności długotrwałej lub częstotliwej. — 13. *ferme* = *ferre*. — *sicut ante copiis divis* mniejszym obozem dowodził Cn. Servilius Geminus, większym obaj konsulowie. — 15. *ex sua cuiusque opportunitate* z najdogodniejszych miejsc dla każdego. — 16. *ex minoribus tamen castris* obóz większy znajdował się na tym samym brzegu rzeki Aufidus, co obóz Hannibala, obóz mniejszy zaś na drugim brzegu rzeki Aufidus. Obóz mniejszy obejmował $\frac{1}{3}$ część armii rzymskiej i oddalony był od większego obozu o 2 km, od obozu H. nieco więcej. — 20. *locis natis* miejsca jakby stworzone do... — 21. *facturos dom. esse*. — *copiam* sposobność. — 22. *procursatione* utarczkami. — 23. *sollicitari* = *sollicitabantur* (*inf. histor.*). — 25. *Semproniique et Flamini* = *et S. et Fl.* — P. Sempronius Longus został pobity nad rzeką Trebią w r. 218, C. Flaminius poległ w bitwie nad jeziorem Trazymeńskim w r. 217. — 26. *speciosum* wspaniały (*ironicznie*).

2. *usu* przez zaużywanie, prawem 26
siedzenia się; *usu capere* jest wyrażeniem
prawniczym. — 7. *eventus* tutaj = *fortuna, casus*.

2. Pozycja bojowa Rzymian.

11. **ad multum diei** do późnego dnia. — 19. **tumultuarium vexillum** na prędcie zebrana chorągiew (garstka). — 23. **cuius sors eius diei imperii erat** któremu losem na ten dzień przypadało naczelne dowództwo. — **nihil** = non. — **consulto collega** abl. abs. — **signum dom. pugnae**; znakiem do rozpoczęcia walki była czerwona chorągiew zatknięta na namiocie wodza. — 27. **consilium** plan.
- 27 4. **iaculatores** strzelcy. — 6. **tenuere** = tenuerunt. — 7. **media pugna** bitwa w centrum. — **tuenda** celem kierowania (= ad tuendum).

3. Pozycja bojowa Hannibala.

10. **quosque** każdy oddział. — 16. **crederes coni. potent.** — 17. **armis et ad Trebiam** dom. captis. — 18. **ceterum magna ex parte** przeważnie jednak. — 21. **punctim** pchnięciem; zwyczaj ten pozostał u Hiszpanów aż do czasów dzisiejszych, którzy używają szpad do pchnięcia. — 23. **ante alios** = ante alia (ma znaczenie przysłówkowe) = przede wszystkim. — 28. **stetere** = steterunt. — **decem** dom. milium.
- 28 3. **locatis** dom. iis. — 6. **Vulturum** por. Słowniczek im. wł. — **vocant** dom. eum.

4. Bitwa na prawym skrzydle Rzymian.

13. **frontibus adversis** atakiem frontowym. — 14. **ad evagandum** do uderzenia

z flanki. — 15. *in directum* = *directe* (*directe*) prosto naprzód. — 21. *peditum pugna* bitwa piechoty, która stanowiła trzeci moment walki. — 22. *constabant* silnie stały. — 23. *Gallis Hispanisque* (*dativ.*) = *genet.* — 24. *impulēre* = *impulērunt.* — 27. *institēre* = *institērunt.* — *tenore uno* jednym nieprzerwanym biegiem.

2. *mediā... aliquantum prominente acie* ponieważ 29
 szyk bojowy w środku był nieco wysunięty naprzód. — 5. *circa* po obu stronach. — *cornua fecerant* na skrzydłach wystąpili naprzód. — 7. *circumdedēre alas* = *circumdedērunt alas* oskrzydłili. — 8. *clausēre* = *clausērunt.*

5. Bitwa na lewym skrzydle Rzymian.

17. *solita arma* = *parmae* tarcze; *solita tela* = *iacula* pociski. — 19. *parmas post terga habentes* mając tarcze na plecach zawieszane, aby w ten sposób udawać zbiegów (*specie transfugarum*). — 21. *hostium* tj. Rzymian. — 22. *considēre ab tergo* stanąć (usiąść) za frontem. — 27. *aversam* z tyłu. — 28. *poplites caedentes* podcinając podkołanki.

6. Klęska Rzymian i śmierć konsula.

9. *ictus fuerat* = *ictus erat*. Forma taka 30
plusquamperfecti użyta jest dla zaznaczenia uprzedniości w stosunku do *perfecti*: *occurrit, resti-*

tuit. Zresztą, zwłaszcza w łacinie poklasycznej, part. perf. pass. odczuwano już często jako przymiotnik i stąd także rozpowszechniały się podobne formy. — 10. **confertis** dom. **militibus suis**. — 15. **ferunt** = **dicunt**. — 16. **traderet** coni. optativus. — 18. **in vestigio** na miejscu. — 19. **morantibus** dom. **Romanis**. — 20. **trucidarent** dom. **eos**. — 21. **iam** jeszcze. — **superantes** dom. **vita** = **viventes** (wyraż. poetyckie). — 27. **respicere** mieć wzgląd. — 29. **tollere** podnieść; tutaj: wsadzić (na konia).

- 31 2. **sine hoc** = **sine hac re**. — 3. **consul** dom. **dixit**. — **macte virtute esto** cześć ci za twoją dzielność (wierność). Jest to starożytne wyrażenie sakralne, którego etymologia niejasna; **mactus** (albo **voc. macte**) **virtute esto** = **magis auctus virtute esto**; taką etymologię podawali starożytni uczeni. — 4. **cave absumas** = **cave, ne absumas**. — 5. **abi, nuntia** = **abi et nuntia** (asyndeton). — 6. **publice** urzędowanie, oficjalnie (w przeciwieństwie do **privatim** w w. 8). — **urbem Romanam** = **Romam**. Por. str. 18 w. 4. — 7. **advēnit** praesens zam. fut., ponieważ konsul niejako widzi już Hannibala u bram miasta. — 8. **privatim** dom. **nuntia**. — **L. Aemilium** zamiast **me** (uroczyście). — 10. **ne aut reus iterum e consulatu sim aut accusator collegae existam** jest to aluzja do tego, że już raz w czasie swego pierwszego konsulatu w r. 219 musiał on wystąpić przeciwko swemu ówczesnemu koledze, konsulowi **M. Liviusowi Salinatorowi**,

który dopuścił się przekupstwa (*peculatus*) w wojnie iliryskiej. **reus e consulatu** obwiniony za krok powzięty w czasie konsulatu; *consulatus* użyty tutaj *praegnanti sensu*. — Wystąpienie to konsula przeciwko koledze nie przyczyniło się następnie do jego popularności. — 10. **expirare dom. animam**. — 14. **civium** = *militum Romanorum* w przeciwieństwie do *socii*. — 15. **oppressere** = *oppresserunt*. — **ignorantes dom. hostes**. — 16. **obruere** = *obruerunt*.

Konsul L. Aemilius Paulus, jakkolwiek był ciężko ranny, pozostał na polu walki, ponieważ poległ dowódca centrum jego armii, Cn. Servilius Geminus i M. Minucius; wobec czego sam musiał on bitwą kierować. — 27. **caesi dom. esse**.

3. **unde** na podstawie czego. — 4. **milites** 32 jako prości żołnierze.

V. Kapua stała się dla Hannibala Kannami.

Po klęsce pod Kannami, największej, jakiej kiedykolwiek doznali Rzymianie, sprzymierzeńcy rzymscy poczęli łączyć się ze zwycięskim Hannibalem. Z miast greckich kampańska K a p u a, miasto wówczas większe i bogatsze od Rzymu, przyjęło Hannibala z jego armią do siebie na wypoczynek zimowy. Pobyt jednak znużonych żołnierzy w bogatym mieście spowodował zniewieściałość i rozprężenie w armii Hannibala. Słusznie więc mawiano, że K a p u a stała się dla Hannibala Kannami.

8. **relictaque Roma** zaniechawszy oblegania Rzymu; **Roma** (praegnanti sensu). — 12. **Campani soles** słoneczne dni spędzone w Kampanii; **soles** (praegnanti sensu) = dni słoneczne. — **tepentes fontibus Baiae** = tepentibus fontibus B. (enallage). — 14. **respirare** = respirabat (inf. hist.). — 15. **emergere** = emergebat (inf. hist.). — **(arma) detracta sunt templis** zabrano broń ze świątyń; w świątyniach bowiem składali Rzymianie broń zdobytą na nieprzyjacielu. — 16. **in sacramentum** w celu zgłoszenia się do służby wojskowej; **sacramentum** bowiem jako wyrażenie wojskowe oznacza przysięgę, na mocy której zobowiązywano się do służby wojskowej. — **servitia** = servi. — 17. **in medium protulit** darował dla wspólnego dobra; **medium**, -ii w znaczeniu przenośnym = wspólna własność, wspólne dobro. — 20. **tribus** pospółstwo, lud prosty (metonimia). — 21. **suffecere** = suffecerunt.

VI. Hannibal ad portas!

Za zdradzieckim przykładem miast italskich poszły także miasta na Sycylii, przechodząc na stronę Hannibala. Rzymianie jednak unikając decydujących walk z Punijczykiem oblegali konsekwentnie zdradzieckie Syrakuzy, Kapuę i Tarent. W walkach tych oblężniczych wspaniał się przede wszystkim M. Claudius Marcellus, który po dwuletnim oblężeniu Syrakuz zdobył je w r. 212 i wydał na rabunek

żołnierzom, w czasie którego zginął obrońca miasta, sławny matematyk Archimedes. Gdy następnie przystąpili Rzymianie do oblężenia Kapui, Hannibal ruszył niespodziewanie w r. 211 na Rzym, w nadziei, że Rzymianie, zmuszeni do obrony stolicy, odciążą, a może uwolnią obleganą Kapuę. Mimo jednak początkowego popłochu, jaki zapanował na wieść, że Hannibal stoi u bram Rzymu, Rzymianie nie przerwali oblężenia Kapui, ale ją zdobyli, a mieszkańców częścią w pień wycięli, częścią sprzedali do niewoli. Taki sam los spotkał także miasto Tarent.

26. *praeter Cales* drogą, prowadzącą obok miasta Kales.

1. *ducit dom. exercitum.* — 2. *stativa dom.* 33
castra. — 5. *morandi itineris causa* aby go zatrzymać w pochodzie. — 9. *comparantem* ponieważ musiał przygotować. — 10. *expeditum iter* wygodny marsz. — *circa viam* wzdłuż drogi. — 12. *alius alium* wzajemnie. — *gradum addere dom. gradui* podwoić kroki. — 14. *Fregellanus nuntius* posłaniec z miasta Fregelli. — 15. *iter continuare* maszerować bez ustanku. — *tumultuosius* wśród jeszcze większego zaniepokojenia. — 17. *affingentium vana auditis* dodających rzeczy zmyślane do usłyszaných. — 22. *ad caelum ac deos* do bogów niebiańskich (hendiadys). — 23. *urbem Romanam* = R o m a m (uroczyste wyrażenie). Por. str. 18, w. 4 i str. 31 w. 6. — 24. *ut inviolatos servarent*

(proleptycznie) aby ich zachowali cało. — 25. *praesto est* stoi na usługi. — 28. *operae dom. eorum*.

- 34 1. *cui ne minueretur imperium* ponieważ prokonsul wszedłszy do Rzymu z wojskiem tracił swą władzę, stając się człowiekiem prywatnym. — 7. *Algido* = per *Algidum* (abl. viae). — 9. *exercitu demisso* skierowawszy armię. — 11. *praecedentibus Numidis* ponieważ przodem maszerowali Numidyjczycy. — 20. *placuit (senatui) consules ponerent castra* = ut *ponerent c.* — 31. *contemplabatur* obserwował.

VII. Zmierzch i upadek potęgi Hannibala.

Kiedy Hannibal odnosił w Italii walne zwycięstwa, brat jego Hasdrubal, przebywający w Hiszpanii, celem wysyłania zbrojnych posiłków bratu, doznał początkowo dotkliwych strat ze strony P. Korneliusa Scypiona i jego brata Gn. Korneliusa Scypiona Kalvusa, ale następnie pobił ich obu i pozbawił życia w zaciętej walce w r. 212. Dopiero P. Cornelius Scipio Africanus Maior, późniejszy zwycięzca Hannibala w bitwie pod Zamą (r. 202), wówczas zaledwie dwudziestoczteroletni młodzieniec, opanował ciężką dla Rzymian sytuację wojenną w Hiszpanii i w 3 lata później, zdobywszy Nową Kartaginę (r. 209) i zadawszy dotkliwe klęski Kartagińczykom, wyparł ich następnie zupełnie z Hiszpanii.

Nie zdołał on jednak przeszkodzić Hasdrubalowi w niesieniu pomocy zagrożonemu w południowej Italii bratu Hannibalowi. Chytry Punijczyk, zmyliw-

szy czujność Scypiona, zajętego w Hiszpanii południowej, przedarł się na czele znacznej armii posiłkowej przez Pireneje i stanął nagle nad Padem, wyprawiając gońców do Hannibala z zawiadomieniem go o swoim przybyciu.

Tymczasem jednak obaj konsulowie rzymscy uderzyli śpiesznie na armię Hasdrubala, rozbili ją zupełnie w zaciętej walce nad umbryjską rzeczką Metaurus (r. 207), a Hannibal dowiedział się o wszystkim dopiero wtedy, gdy głowę poległego brata wrzucono mu do obozu.

Teraz dopiero armia rzymska ruszyła na południe, aby zniszczyć głodem Hannibala, obleganego niejako w kącie południowej Italii. Scypio jednak, chcąc zakończyć nareszcie tę długotrwałą wojnę z Kartagińczykami, wybrany konsulem na r. 206, ruszył z Sycylii do Afryki wraz z sprzymierzonym królem Numidii Masynisą i zadał tyle dotkliwych klęsk Kartagińczykom, że zmuszeni byli odwołać z Italii Hannibala na pomoc. Po nieudanych próbach zawarcia pokoju ze Scypionem stoczył Hannibal walkę z Rzymianami pod Zama, która zakończyła się decydującą klęską jego i Kartagińczyków.

1. **re cognita** dowiedziawszy się, jak się rzecz ma; a mianowicie o klęsce i śmierci brata Hasdrubala w r. 207 nad umbryjską rzeczką Metaurus. — 7. **fiducia plenus** (tot rerum prosperarum) rozzuchwalony (tyloma powodzenia-mi). — 9. **in sua Africa** = in eius A. — 11. **clades in Africam vindicare** za (doznane) klęski mścić się na Afrykańczykach (metoni-

nia). — 15. **a tertio lapide dom. miliario**, ponieważ Hannibal w r. 211 już tak blisko Rzymu znajdował się. Por. tekst, str. 34, w. 26. — **lapis miliarius**, zwany krótko **miliarium**, -ii, oznaczał długość 1000 podwójnych kroków. Mila ta więc rzymska wynosiła $1\frac{1}{2}$ naszego kilometra i równała się $\frac{1}{5}$ części naszej mili geograficznej (= 7,42 km). — 20. **maxime duces** = **maximi duces**. — 21. **direxere** = **direxerunt**. — 24. **cecinere** = **cecinerunt**.

VIII. Hannibal opuszcza Italię.

- 36 1. **frendens dom. dentibus**. — 2. **legatorum verba**: słów, którymi odwoływał rząd kartagiński Hannibala z Italii do Kartaginy. — 4. **supplementum dom. exercitūs**. — 8. **deformitate reditus** = **deformi reditu**. — 15. **robōris** doborowego wojska. — 17. **secuturos (dom. se esse) abnuentes** odmawiając mu udania się z nim. — 18. **concesserant** schronili się. — **inviolatum dom. caede**. — 26. **non** połącz z **duxisset**. — 29. **centum milibus** przesadzone oczywiście.

IX. Ucieczka Hannibala z Kartaginy.

- 37 6. **tacitis mandatis** poufnie. — 10. **in secundis dom. rebus** w szczęściu. — **in adversis dom. rebus** w nieszczęściu. — **secundum**, -i pomyślność. — **adversum**, -i niepowodzenie. — 13. **observatus in supremum fuisset** uszykuj: **in supremum** (do ostateczności) obser-

vatus fuisset. — 15. propter litus w poblizu wybrzeża. — 22. postera die = postero die. — 25. trepidavēre = trepidavērunt. — 28. trepidumque nuntium i wieść wywołującą przerażenie.

X. Hannibal doradcą wojennym Antiocha W.; opinia jego o Rzymianach.

14. *sociamque se ei... praebituram dom. esse* 38
wejdzie z nim w sojusz. — 16. *non nisi* chyba że. — 20. *priorem* łącz z *cepisse, rapuisse* i *expugnasse*. — 25. *suis (opibus, viribus)* ich własnymi itd. — 28. *falli* myli się. — *ac si quis* podobnie jak gdyby ktoś.

6. *fragiles esse* uzupełnij ut *scirent*. — 39
10. *reverso* abl. abs.

XI. Dalsza tułaczka Hannibala.

15. *invidiosus* budzący zazdrość. —
17. *praesidia* ochronę. — 24. *novo commento*
przez nowy pomysł, podstęp. — 26. *mittit*
rzuca.

4. *in pacem* = ad pacem faciendam. — 40
5. *Hannibalemque deposcerent* aby domagali
się wydania Hannibala.

XII. Śmierć Hannibala.

7. *legatus* w poselstwie. — 8. *receptus*
(partic.) Hannibal = *receptus Hannibalis*
udzielenie schronienia H. — 18. Fla-

minini łącz z colloquio. — 22. *fidei regum nihil confisus* ze słów tych, podobnie jak ze słów w w. 28: *sed grave imperium regum* itd. wieje niechęć, jaką żywił każdy Rzymianin do tego imienia.

- 41 3. *elabi* wysliznąć się, ukradkiem wydostać się. — 5. *devium* (de via) na uboczu. — 7. *occursu* wskutek przybycia. — *obsaepum dom. esse.* — 9. *multo ante* dawno przedtem. — 12. *longum dom. esse.* — 15. *mutaverint* = se mutaverint. — *vel* choćby. — 17. *praedixerunt* zapowiedzieli naprzód. — 19. *exsecratus in...* rzuciwszy przekleństwo na... — 20. *hospitales deos* bogów, opiekunów gościnności. Był nim zwłaszcza Jowisz, jako *Iuppiter hospitalis*.

XIII. Bitwa pod Grunwaldem.

„Pod Czerwińskiem nad Wisłą na Mazowszu połączyły się wojska Jagielly, tudzież Ziemowita mazowieckiego z wojskiem Witolda, złożonym z Litwinów, Rusinów i Tatarów i wyruszyły wspólnie w kierunku Malboga. Dnia 15 lipca r. 1410 wypadła na pruskiej ziemi pamiętna bitwa pod Grunwaldem i Tannenbergiem. Witold stanął na prawym skrzydle, lewym i środkowym dowodził Zyndram z Maszkowic; naczelne dowództwo miał sam król Jagiello. Bitwa przechyliła się w końcu na korzyść Polaków. Napróżno w. mistrz z nowymi kilkunastu chorągwiami rzucił się w środek bitwy i zagroził

samemu Jagielle, któremu młody wówczas Zbigniew Oleśnicki życie uratował. Krzyżacy ponieśli wielką klęskę. Poległ sam Ulryk Jungingen ze starszyzną Zakonu i kwiatem rycerstwa; z 700 rycerzy zakonnych pozostało 15, wszystkie (51) chorągwie krzyżackie stały się łupem zwycięzców.

Znaczenie i następstwa bitwy pod Grunwaldem były niezmierne... Była ona bowiem zwycięstwem Słowian nad przemocną dotąd niemczyzną. Utrwaliła przewagę Polski na wschodzie i podniosła ją do rzędu najbardziej szanowanych potęg w Europie. Złamała na zawsze siłę materialną Zakonu, rozwiłał mniemanie o jego niezwyciężonej potędze, dodała otuchy i oparcia dążącej do wyzwolenia ludności Zakonowi podwładnej.“ (A. Lewicki, Zarys historii polskiej, wyd. 7, str. 140 i nast.).

1. Pierwsze uderzenie na siebie wojsk.

23. **signis canere incipientibus** gdy surmy bojowe poczęły rozbrzmiewać. — 24. **exercitus carmen vociferatus est** (depon.) wojsko zaśpiewało głośno. — 25. **hastis vibratis** wywijając kopiami. — 26. **in vallis** połącz z **medio**.

2. **Cruciferis nitentibus** podczas gdy Krzyżacy usiłowali. — 3. **bombardae**, -ārum działa kamienne. — 4. **proiectio**, -ōnis rzut, wyrzucenie (pocisku), -wyrzwał. — **geminata proiectione** dwukrotnie oddawszy strzały armatnie, dwakroć uderzwszy z dział. — **casso sudore** wśród darem-

nego trudu. — (Polonorum acies) **offendere et confundere** przełamać i w popłoch wprawić. — 9. **earum** = **quarum**. — 10. **primarius** 3. = **primus** 3. — 12. **superne** z wyższego miejsca. — 13. **sonitus**, -us tutaj: łomot. — 14. **collisio armorum** wzajemne ścieranie się zbroi. — 15. **crepitus**, -us tutaj: szcęk. — 16. **prope** dokładnie, wyraźnie. — 21. **secus** = **aliter**. — 28. **Mars**, -tis, walka, rodzaj walki (metonimia).

2. Pościg pobitych Krzyżaków; liczba jeńców i poległych.

- 43 5. **vestiti fuerant** = **vestiti erant**. — 9. **absque** = **sine**. — 11. **milites** łącz z **commonitos**. — 19. **ex** z **abl.** z powodu. — **pressura**, -ae (primo 3), nacisk, pościg. — **undis suffocati sunt** zostali zgładzeni falami; **suffoco** 1, (sub + **faux**, -cis). — 25. **protendo** 3, -tendi, -tentum (-tensum), przedłużać (przen.); **in aliquot protensa miliaria** na dobrych kilka mil.

SŁOWNICZEK IMION WŁASNYCH

- Aegātes**, (-ium) insulae grupa wysepek u zachodniego wybrzeża Sycylii, pamiętna zwycięstwem Rzymian w I wojnie punickiej, w r. 241.
- Aefulāna** (-ae) **arx**, (-cis) wzgórze górskiego miasteczka Aefulae (-ārum) w Lacjum.
- L. Aemilius** (-ii) **Paulus**, (-i) pochodzący z patrycjuszowskiego rodu był konsulem pierwszy raz w r. 219 przed Chr. i odniósł triumf nad Ilirami, drugi raz w r. 216; poległ w bitwie pod Kannami, stoczonej w tym roku.
- Afri**, (-ōrum) w ściślejszym słowa znaczeniu mieszkańcy tej części Afryki, którą obejmowało państwo kartagińskie; stanowili oni w armii Hannibala oddział dzielnych wojowników.
- Africa**, (-ae) dom. *terra*, w ściślejszym słowa znaczeniu obszar posiadłości państwa kartagińskiego w Afryce, który stał się w r. 146 prowincją rzymską.
- Albānus** (-i) **lacus**, (-us) dziś Lago di Albano, jezioro, znajdujące się u stóp Albānus mons (dzisiaj Monte Cavo).
- Albānus** (-i) **mons**, (-ntis) dzisiaj Monte Cavo, najwyższe wzniesienie pasma gór łatyńskich, znajdujące się w odległości 25 km na południowy wschód od Rzymu.
- Alexander** (-dri) **III. Magnus**, (-i) Aleksander Wielki (356—323 przed Chr.), syn Filipa II, króla macedońskiego, był największym wodzem starożytności, twórcą olbrzymiej monarchii uniwersalnej.

- Algidus**, (-i) dom. mons, lesisty łańcuch górski koło Tusculum.
- Allifānus** (-i) ager, (-gri) obszar ziemi, należący do mieszkańców miasta Allifae, (-ārum) w Sannium nad rzeką Volturnem, dziś Alife.
- Alpes**, (-ium) Alpy, jako całość pasma górskiego, albo poszczególnych jego części; także **Alpini montes**.
- Anagnīnus** (-i) ager, (-gri) okolica w pobliżu miasta Herusków Anagnia, (-ae) dziś Anagni, leżącego na wschód od Rzymu.
- Anio**, (-ēnis) dzisiaj Teverone, lewy dopływ Tybru z wspaniałymi wodospadami pod Tiburem (dziś Tivoli).
- Antiochus**, (-i) z przydomkiem **Magnus**, król Syrii (224—187 przed Chr.), pobity przez Rzymian w r. 190 pod Magnezją w Lidii, u którego przebywał na wygnaniu Hannibal.
- Apulia**, (-ae) kraina na wschodnim wybrzeżu półwyspu italskiego po obu brzegach rzeki Aufidus.
- Aquīnum**, (-i) miasto w Lacjum na północ od Interamny, dziś Aquino.
- Asia**, (-ae) z dom. **Minor**, Azja Mniejsza.
- L. Atilius**, (-ii) kwesor, poległy w bitwie pod Cannami.
- Aufidus**, (-i) dziś Ofanto, główna rzeka Apulii, nad którą leżą Kanny.
- Bāiac**, (-ārum) najślawniejsze i najdroższe kąpielisko starożytności, w pobliżu Neapolu, słynęły z gorących źródeł i rozwiązłości.
- Baleāres** (**Baliāres**), (-ium) nazwa dwu wysepów, Małorki i Minorki, leżących na wschód od Hiszpanii, oraz nazwa ich mieszkańców, słynnych w starożytności procarzy.
- Bibaculus**, (-i) zob. **L. Furius**.
- Brutti**, (-ōrum) mieszkańcy południowej krainy Italii, zwanej **Bruttium**; przym. **Bruttius**.

- Caesar**, (-is) zob. *C. Iulius*.
- Cales**, (-ium) miasto w płn. Kampanii, na płn. wschód od Kapui, dziś Calvi.
- C. Calpurnius (-ii) Piso (-ōnis)**, jeden z posłów, których Rzymianie, wzięci przez Hannibala do niewoli pod Kannami, wyprawili do senatu w sprawie wymiany jeńców.
- Campania**, (-ae) „równina“ (*campus*) leżąca między Lacjum a Lukanią, z głównymi miastami Kapuą i Neapolem; *Campani*, (-ōrum) mieszkańcy Kampanii.
- Cannae**, (-ārum) Kanny, (trzciniac, od *canna*, -ae, trzcina) miejscowość w Apulii na prawym brzegu rzeki Aufidus (Ofanto), niedaleko morza; przym. *Cannensis*, -e.
- Capēna (-ae) porta (-ae)**, południowa brama Rzymu, koło której zaczynała się *via Appia*.
- Capitolium**, (-ii) zob. *Kapitol*.
- Capua**, (-ae) stolica Kampanii, założona prawdopodobnie przez Etrusków, drugie niegdyś najważniejsze miasto w Italii.
- Carīnae**, (-arum) dzielnica Rzymu, ciągnąca się od zachodniej strony Eskwilinu ku Forum.
- Carthāgo**, zob. *Karthāgo*.
- Carthāgo Nova**, zob. *Karthāgo Nova*.
- Carthālo**, (-ōnis) naczelny wódz konnicy w armii Hannibala.
- Casilinum**, (-i) dziś Kapua, niegdyś warownia nad rzeką Wolturnem.
- Casīnum**, (-i) miasteczko w połudn. Lacjum, u stóp góry Monte Cassino, na której wznosi się sławny klasztor Benedyktynów; *Casinas* (-ātis) *ager*, (-gri) pole w okolicy Casinum.
- Cato** (-ōnis), zob. *M. Porcius*.
- Celtiberia**, (-ae) kraj Celtiberów, najpotężniejszego ludu hiszpańskiego.

- Circumpadani** (-ōrum) **campi**, (-ōrum) pola po obu brzegach rzeki Padu.
- M. Claudius** (-ii) **Marcellus**, (-i) konsul wraz z M. Valeriusem Laevinusem po bitwie pod Kannami.
- Collina** (-ae) **porta**, (-ae) brama Rzymu w północno-wschodniej stronie miasta, zwana tak od najbliższego pagórka collis (Quirinālis).
- Cn. Cornelius** (-ii) **Lentulus**, (-i) trybun wojskowy w bitwie pod Kannami.
- P. Cornelius** (-ii) **Scipio**, (-ōnis) konsul r. 218, walczył z Hannibalem nad Ticinem i nad Trebią, następnie cofnął się do Placencji. W następnym roku walczył początkowo szczęśliwie w Hiszpanii z Hasdrubalem, ale następnie poległ tamże w r. 212.
- Cn. Cornelius** (-ii) **Scipio** (-ōnis) **Calvus** (-i), brat poprzedniego, zginął także w Hiszpanii.
- P. Cornelius** (-ii) **Scipio** (-ōnis) **Aemiliānus** (-i) **Africānus** (-i) **Maior**, (-ōris) zadał Hannibalowi w bitwie pod Zamą (202 r.) decydującą klęskę. Później oskarżony o sprzeniewierzenie pieniędzy państwowych, usunął się w zacisze domowe i zmarł w r. 183 w Liternum w Kampanii.
- Creta**, (-ae) i **Crete**, (-es) dzisiaj **K a n d i a**, największa wyspa grecka na Morzu Śródziemnym, słynęła z dobrych łęczników w starożytności. Była siedzibą najstarszej kultury tzw. minojskiej.
- Cruciferi**, (-ōrum) Krzyżacy.
- Cumae**, (-ārum) Kume, miasto leżące w Kampanii nad morzem. Jest to najstarsza kolonia grecka na ziemi italskiej, założona w w. VIII. przed Chr.
- Diāna**, (-ae) rzymska bogini łowów, księżycy i czarów, utożsamiana z grecką Artemidą, była córką Jowisza i Latony, siostrą Apollina.
- Esquiliae**, (-ārum) niegdyś przedmieście (ex+colo), leżące na mons Esquilus w stronie północno-wschodniej Rzymu.
- Esquilina** (-ae) **porta**, (-ae) wschodnia brama Rzy-

mu, znajdująca się na mons Esquilus (dziś na wzgórzu S-ta Maria Maggiore).

Eumenes (-is), Eumenes II (197—159 przed Chr.), król Pergamu, przyjaciel Rzymian.

Q. Fabius (-ii) Maximus, (-i) dyktator w walce z Hannibalem po bitwie nad jeziorem Trazymeńskim. Posługiwał się on taktyką walki podjazdowej, za co otrzymał przydomek zwlekającego, „Cunctator“.

Ferentinas (-ātis) ager (gri), pola w Lacjum na zachód od jeziora albańskiego.

Flaccus (-i), zob. Q. Fulvius.

Flamininus (-i), zob. T. Quinctius F.

C. Flaminius, (-ii) z rodu plebejskiego, twórca Circus Flaminius i drogi Via Flaminia, zginął pobity przez Hannibala w bitwie nad jeziorem Trazymeńskim. Uchodził on za człowieka energicznego, ale zuchwałego i bezbożnego.

Fregallānus (-i) ager (-gri), obszar pól w okolicy miasta Fregellae (-ārum), dziś Ceprano, leżącego nad rzeką Liris w Lacjum. Mieszkańcy tego miasta: Fregellāni, (-ōrum).

Frusinas (-atis) ager (-gri), pola w Lacjum koło miasta Frusino (-ōnis), dziś Frosinone.

Q. Fulvius (-ii) Flaccus, (-i) konsul w r. 213, pośpieszył z odsieczą zagrożonemu przez Hannibala Rzymowi (Hannibal ad portas) i zdobył w r. 211 Kapuę.

L. Furius (-ii) Bibaculus, (-i) kwestor, poległy w bitwie pod Kannami.

Gabii, (-ōrum) stare miasto w Lacjum, 16 km na wschód od Rzymu.

Galli, (-ōrum) lekkobrojne wojska posiłkowe w armii Hannibala.

Gallia, (-ae) Galia, kraj Celtów. Alpy dzieliły ją na: Gallia cisalpina (citerior, togata), tj. Italię pół-

nocną i na: **Gallia transalpina** (ulterior, comata), tj. Francję.

Geminus (-i), zob. C. n. Servilius G.

Gereonium (-ii), miasto na granicy Apulii i Samnium.

Hamilcar (-aris), z przydomkiem Barkas (= błyskawica), ojciec Hannibala, Hasdrubala i Magona, powetował utratę Sycylii i Sardynii w I. wojnie punickiej podbojem południowej i wschodniej Hiszpanii. Pałał on ogromną nienawiścią do Rzymian.

Hannibal (-alis), syn Hamilkara Barkasa, ur. w r. 249 w Kartaginie, umarł na wygnaniu w Bitynii w r. 183. Był on wodzem genialnym, ale nieszcześliwym.

Hanno (-ōnis), zacięty przeciwnik Hamilkara, naczelnik stronnictwa pokojowego w Kartaginie.

Hasdrubal (-alis), 1) zięć Hamilkara i jego następcą w Hiszpanii, 2) brat Hannibala i jego następcą w Hiszpanii. Walczył on początkowo niepomysłnie z P. Korn. Scypionem, konsulem w r. 218, oraz z jego bratem Gn. Korn. Scypionem, ale następnie pobił ich obu i życia pozbawił w r. 212. Później pośpieszył on z pomocą Hannibalowi do Italii, mimo klęsk zadanych mu ze strony P. Korn. Scypiona Starszego, ale tutaj stracił on w bitwie nad Metaurem nie tylko swoją armię, ale nawet życie (r. 207), 3) podkomendny Hannibala, który dowodził lewym skrzydłem armii w bitwie pod Kannami.

Herculis columnae (-ārum). Słupami Herkulesa nazywali starożytni dzisiejszą cieśninę Gibraltarską. Owe columnae Herculis stanowiły od strony Afryki góra Abyla (dziś Almina) a w Europie Kalpa (dziś Gibraltaria). Utała się ta nazwa dlatego, że Grecy identyfikowali fenickiego boga Melkarta, od którego cieśnina

otrzymała nazwę, z Heraklesem. Według podań późniejszych Herkules wielu przygód doznał w Hiszpanii (zabicie Geriona) i w tym miejscu przepłynął się przez morze.

Herculis templum, (-i) znajdowała się w Rzymie na Forum Boarium, leżącym na zachód od Circus Maximus.

Hibērus (-i), dzisiejsza rzeka Ebro w Hiszpanii.

Hispāni (-ōrum), oddział wojska Hannibala, zwłaszcza konnica i piechota ciężkozbrojna.

Hispania (-ae), prowincja rzymska od r. 205 przed Chr.

Interamna (-ae), miasto Wolsków w Lacjum nad rzeką Liris, skąd przydawka tego miasta Lirēnas (-ātis).

Italicus (-i), mieszkaniec półwyspu apenińskiego w przeciwieństwie do mieszkańców prowincyj.

C. Iulius (-ii) **Caesar** (-is), urodzony w r. 100 przed Chr., zamordowany w r. 44 przed Chr., był znakomitym mężem stanu i genialnym wodzem, który dokonał podboju Galii i Helwecji, dzisiejszej Szwajcarii. Oprócz dzieł drobniejszych napisał on pamiętniki: *De bello Gallico* i *De bello civili*.

Iuno (-ōnis), z przydomkiem *Lacinia*, od świątyni jej na przylądku *Lacinium* koło Krotonu.

Iustinus (-i), zob. *M. Iuniānus Iustinus*.

Kapitol, **Capitolium** (-ii), wzgórze kapitolińskie, *mons Capitolinus*, ma dwa wzniesienia, półn. *Arx* i połudn. *Capitolium*. Na pierwszym wzniesieniu stała świątynia *Junony Moneta* (z mennicą państwową), na drugim świątynia *Jowisza kapitolińskiego*.

Karthāgo (-inis), stolica szczepu fenickiego w Afryce; mieszkańcy *Karthaginienses*.

Karthāgo (-inis) **Nova** (-ae), dziś *Cartagena*,

- miasto na wsch. wybrzeżu Hiszpanii, założone w r. 227 przez Hasdrubala.
- Kasilinum**, zob. *Casilinum*.
- Kasinacka** kraina, zob. *Casinum*.
- Labicānus (-i) ager (-gri)**, okolica w pobliżu miasteczka Labīci (-ōrum) koło Tusculum na południowy wschód od Rzymu.
- Lacinia (-ae)**, zob. *Iuno*.
- Laevīnus (-i)**, zob. *M. Valerius*.
- Latīna (-ae) via (-ae)**, (szyk odwrotny: *via Latina*), droga łatyńska; stanowiła ona odgałęzienie *via Appia* i prowadziła po wschodniej stronie *Lacjum* do Kampanii, gdzie schodziła się znowu nad rzeką *Wolturnem* z *via Appia*.
- Liris (-is)**, (acc. *Lirim*, abl. *Liri*) dziś *Garigliano*, rzeka w *Lacjum* na granicy Kampanii.
- Longus (-i)**, zob. *P. Sempromius L.*
- Lusitania (-ae)**, dzisiejsza Portugalia.
- Mago (-ōnis)**, najmłodszy brat *Hannibala*, dowodził wraz z nim centrum armii w bitwie pod *Kannami*.
- Maharbal (-alis)**, dzielny podkomendny *Hannibala*, dowodził prawym skrzydłem armii *Hannibala* pod *Kannami*.
- Marcellus (-i)**, zob. *M. Claudius M.*
- M. Minucius (-ii) Rufus (-i)**, konsul w r. 221, następnie *magister equitum* dyktatora *Fabiusa*, poległ w bitwie pod *Kannami*.
- Nola (-ae)**, miasto w Kampanii, na połudn. wschód od *Kapui*.
- Numidae (-ārum)**, szczep w Afryce północnej, który dostarczał *Punijczykom* doskonałej jazdy, służącej do nagłych ataków, zasadzek i służby wywiadowczej.
- Padus (-i)**, *Pad*, rzeka w północnej Italii.
- Poenus (-i)**, *Punijczyk*. Tak nazywali *Rzymianie* *Kartagińczyków*, jako szczep spokrewniony z *Fenicjanami*.

Pontici (-ōrum), dom. homines, mieszkańcy Pontu, tutaj Bitynii, przylegającej do Pontu.

M. Porcius (-ii) Cato (-ōnis), (234—149 przed Chr.), z przydomkiem Maior dla odróżnienia go od Katona Młodszeo (Uticensis); walczył on przeciwko Hannibalowi. Zaciętość jego wobec Kartagińczyków objawiała się w tym, że każdą mowę kończył on słowami: „Ceterum censeo Karthaginem esse delendam“. Jest on twórcą prozy rzymskiej, zwłaszcza historycznej.

Prusias (-ae), król Bitynii (235—183 przed Chr.), wydał Rzymianom Hannibala, który po klęsce Antiocha Wielkiego schronił się do niego, jako wroga narodu rzymskiego.

Pruthenicus 3 pruski.

Punica (-ae) **religio** (-ōnis), ironiczne wyrażenie na oznaczenie wiarołomstwa, ponieważ Rzymianie uważali Punijczyków za chytrych i wiarołomnych. Stąd przysłowiowo: Punica fides, P. religio — punicka wierność w znaczeniu wiarołomstwa.

Pupinia (-ae), a także **Pupiniensis** (-is) **ager** (-gri), nieurodzajna kraina w Lacjum, leżąca między Gabiniami a Rzymem.

Pyrrhus (-i), król Molossów w Epirze (307—272 przed Chr.). Wezwany na pomoc przez mieszkańców miasta Tarentu pokonał Rzymian pod Heraklą i Ausculum, ale pobity przez nich pod Beneventum w r. 275 opuścił Italię i następnie padł w walkach ulicznych w Argos.

T. Quinctius (-ii) **Flamininus** (-i), znakomity wódz rzymski i zręczny polityk, umarł w r. 174 przed Chr. On jako poseł zażądał od Prusiasza, króla Bitynii, wydania Hannibala.

Rhodanus (-i), rzeka Rodan, dzisiaj: Rhône.

Rufus (-i), zob. M. Minucius R.

Saguntum (-i), miasto na wsch. wybrzeżu Hiszpanii; mieszkańcy: **Saguntini**. **Saguntinus** 3, saguntyński.

Sardinia (-ae), wyspa; po I-ej wojnie punickiej prowincja rzymska.

Scipio (-ōnis), zob. **P. Cornelius**.

P. Sempronius (-ii) **Longus** (-i), konsul w r. 218, pobity przez Hannibala nad rzeką Trebią, zmarł w r. 210.

Cn. Servilius (-ii) **Geminus** (-i), konsul w r. 217, dowodził centrum wojska rzymskiego w bitwie pod Kannami i tamże poległ. **Cn. Servilius** (-ii), poseł rzymski wysłany do Kartaginy w celu spowodowania zamordowania Hannibala, który tymczasem uciekł z Kartaginy do króla Antiocha Wielkiego.

Sicilia (-ae), Sycylia z wyjątkiem miasta Syrakuz, które dopiero w r. 210 zdobył dla Rzymian **Marcellus**, stanowiła pierwszą prowincję rzymską, zdobytą w I wojnie punickiej na Kartagińczykach.

Sidicīnus (-i) **ager** (-gri), obszar pól w północnej Kampanii ze stolicą **Teanum Sidicinum**.

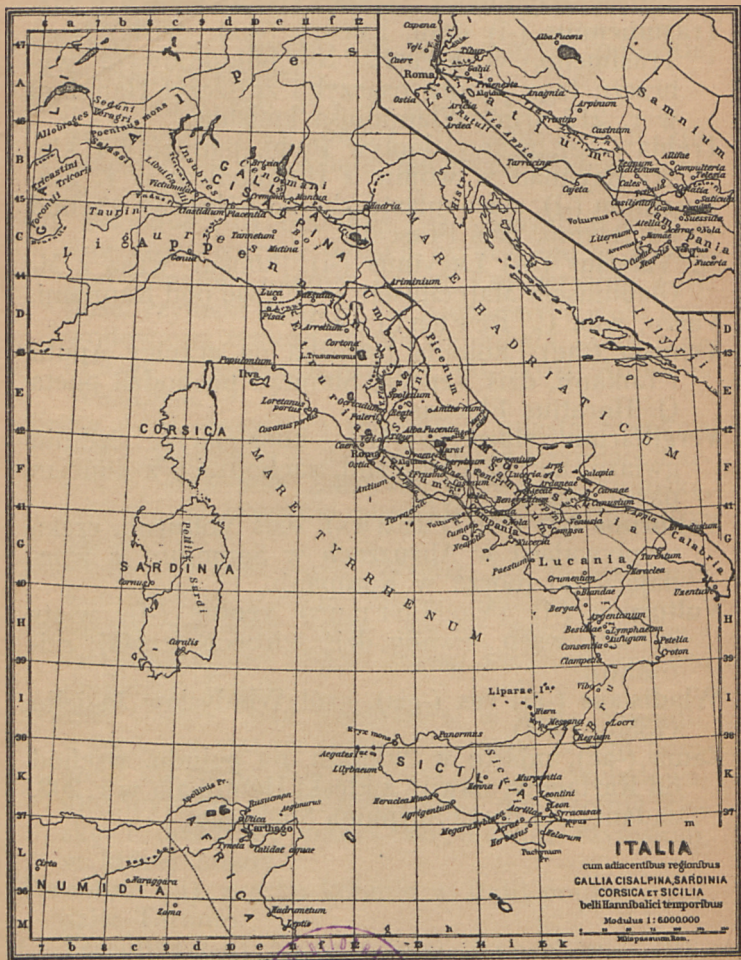
Suessānus (-i) **ager** (-gri), obszar ziemi, należący do mieszkańców miasta **Suessa Aurunca**, leżącego niedaleko **Kapui**.

Syphax (-ācis), król Masesyliów w zach. Numidii, z początku stał po stronie Rzymian, potem przeszedł na stronę Kartagińczyków. Po wylądowaniu Scypiona w Afryce poniósł dwukrotnie klęskę i dostał się nawet do niewoli rzymskiej, w której zmarł.

Tarentum (-i), grecka kolonia w Italii południowej, dziś: **Taranto**.

C. Terentius (-ii) **Varro** (-ōnis), konsul w r. 216, dowodził lewym skrzydłem w bitwie pod Kannami; został pobity.

- Ticīnus** (-i), dziś Ticino, lewy dopływ Padu, słynny z klęski Rzymian w wojnie z Hannibalem w r. 218.
- Trasumennus** (-i) dom. lacus (-us), dzisiaj Lago Trasimeno, w Etrurii. Na południowym wybrzeżu tego jeziora osaczył i zniszczył Hannibal w r. 217 armię Flaminiusza konsula.
- Trebia** (-ae), prawy dopływ Padu, pamiętny z klęski Rzymian w wojnie z Hannibalem w r. 218.
- Tusculum** (-i), stare miasteczko na północny wschód od Rzymu, dziś Frascati.
- M. Valerius** (-ii) **Laevīnus** (-i), konsul wraz z M. Claudiuszem Marcellusem po bitwie pod Kannami.
- Varro**, zob. C. Terentius V.
- Venusia** (-ae), kolonia łatyńska na granicy Apulii i Lukanii, dziś Venosa. Stamtąd pochodził poeta Q. Horatius Flaccus.
- Vergiliārū sidus** (-eris), konstelacja siedmiu gwiazd, zwana Plejadami, zachodząca z końcem października.
- Volturnus** (-i) (**Vulturnus**), dziś Volturno, rzeka wypływająca w Abruzzach w Samnium, a wpadająca do morza w Kampanii.
- Vulturnus** (-i) (**Volturnus**) **ventus** (-i), wiatr połudn. wsch., zwany dziś scirocco (czytaj: szirokko).
- Wladislaus** (-āi) **rex** (-gis), król Władysław Jagiełło (1386—1434).
- Zama** (-ae), miasto w Numidii, na połudn. wschód od Kartaginy, sławne z klęski Hannibala w r. 202, zadanej mu przez Scypiona Starszego.

Nie wypożycza się
do domu

PEDAGOGICZNA
BIBLIOTEKA
WOJEWÓDZKA

Gdańsk-Wrzeszcz
Al.Gen.J.Hallera 14

58521

SERIEJ PODRI
LICEUM HUMANISTYCZNEGO I KLASYCZNEGO

POD ZBIOROW Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka
w Gdańsku

TEKSTY Ł

REDAKCJA: KAROL DĄBR

58521

58521

- Nr 1. **Virtus Romana** na podstawie pisarzy starożytnych. Opracował Wł. Chodaczek.
- Nr 2. **Hannibal** na podstawie Liwiusza i innych pisarzy starożytnych. Opracował Wł. Chodaczek.
- Nr 3. **Walki stanów w Rzymie**, wybór z pierwszej dekady Liwiusza. Opracował S. Essmanowski.
- Nr 4. **Portrety cesarzy rzymskich** na podstawie Tacyty i innych pisarzy starożytnych. Opracowała J. Pliszczyńska.
- Nr 5. **Wybór z Tacyty** (w przygotowaniu).
- Nr 6. **Horacjusz w pieśniach. Człowiek-poeta**. Opracował J. Smereka.
- Nr 7. **Horacjusz w pieśniach. Obywatel-patriota**. Opracował J. Smereka.
- Nr 8. **Horacjusz w pieśniach. Myśliciel-esteta**. Opracował J. Smereka.
- Nr 9. **Wybór z listów Horacjusza**. Opracował F. Dubas.
- Nr 10. **Wybór z satyr Horacjusza**. Opracował F. Dubas.

211

4810/2